

ЧОТНИКИ

Я дивлюсь, як чотники чистять свої рушниці і радіо: який ентузіазм в їхніх веселих очах, яка життєрадісність б'є з кожного їхнього руху, яка потужна віра в майбутнє почувается в їхніх словах!

До мене підходить Рашко, здоровий і червонястий парубок, і питає мене:

— Чи знають там, у просторій радянській землі, що ми провадимо боротьбу?

— Знають, Рашку.

— А чому вони не приходять нам на допомогу? Досить на Чорноморським березі вистрілити одній більшовицькій гарматі, і з Софії зникли б усі фашисти.

Я докладно з'ясовую Рашкові, що при теперішнім становищі це неможливо, Радянському Союзові потрібний мир, щоб стати певно на ноги й збудувати соціалізм. Що швидше він виконає це, то ліпше для нас і трудящих усього світу. Що являє собою Болгарія щодо світової революції? Каплю в великім океані, порошиночку в великій пустелі. Коли настигне і спалахне світова революція, тільки тоді може бути мова про сторонню допомогу. Тоді вона допоможе. І не одній купці людей, а пригнобленим усього світу.

Рашко слухає і морщить лоба. Він знає одно: рано чи пізно революція переможе. Але чому «він» не допомагає нам тепер, у цей вирішальний момент, коли боротьбу провадять не на життя, а на смерть?

Не тільки Рашко — багато так міркують. Захоплені боротьбою, вони не додають численних «дрібних» причин, подібно до того, як салдат не бачить ворожої кулі підчас бою.

Сонце хилиться до заходу й заливає старий ліс розтопленням золотом. Його проміння проникає крізь тремтяче соковите листя грубених буків і пестить своїми гарячими пальцями зелений мох на стовбурах.

Рашко кидає на землю свого крилатого солом'яного бриля, спирається на локоть своєї рушниці, й, закинувши одну на одну ногу, виймає свій медовий кавал¹⁾. На одну мить сонце звисає непорушно над зубчастою скелею, щebetання пташок змовкає, затихає вічний шеліт тремтячого листу на деревах... Усе живе, неначе забуває про своє існування і жде, затаївши дух.

Рашко усвідомлює врочистість моменту, він довго змашує кавал чистою оливою, облизує свої загорілі пальці і награв старовинні пісні гайдуків. Луна швидко відгукується на протилежнім горбу, розбивається головою об зубчасту скелю і лине вниз над лісами й полями до провалів.

Стара гайдуцька пісня!

* * *

Нема нудніш діла, як ото сидіти три дні на одному місці і ждати ворога. Чи прийде ж?

Галєвина, на якій ми вже третій день спочиваємо, розташована на високім верхівлі гори. Навколо — скелі й ліси. Ворог мав би бути дуже сміливим, щоб

¹⁾ Велика дерев'яна сопілка, дуже поширена в Болгарії. Прим. авт.

напасти на нас. Але звідки візьметься така сміливість у контрчотників, у цих боягузів?

Ми боремось за ідею, а вони — за сто левів за день. Ми прийшли сюди в гори, щоб урятувати своє життя від фашистських катів, а вони — за гроші, або просто з примусу. Ми знаємо за що вмирасмо, а вони? Смішно навіть подумати, що вони зважаться прийти сюди.

Цими днями ми зустрілися в селі К... з одною контрчотою.

— Руки вгору!

Усі покидали рушниці й звели руки. Молодий підпоручник схопив був свій револьвер, але його вбито на місці. Гостре око Алі не промахнулося. Ми взяли в них рушниці й бомби й відпустили їх іти туди, звідкіль вони прийшли.

Ось які вони, герої 9 червня. Серед них був один із наших для зв'язку. Зрадник? Ні, його силоміць примусили взяти гвинтівку.

Того ж дня у місті серед військових зчинилася паніка. Пробігла чутка, що «чотники наступають на місто». Який жах! А ми нічого й не знаємо про це...

Ми занесли відібрану зброю в певне місце і прийшли сюди, в саме серце Балкану.

Шукай вітру в полі!

* * *

Дід Ангел ходив у ліс, назбирав сухих дров і розпалив вогонь. Трохи згодом він закачає рукава, заріже ягня, настромить його на дерев'яну палицю, встановить її на двох вилчастих колах по обидва боки багаття й почне її крутити... А коли ягня спечеться, він закрутить вуса, погладить свою білу бороду, і скаже:

— А ходіть сюди, хлоп'ята!

Гарна людина дід Ангел. Він пам'ятає турецьких башибузуків і часто повторює: «Переважили їх фашисти, кажу я вам... наволоч вони...»

Дід Ангел мав трьох синів. Найстаршого забили при Чатаджі, другого підчас вересневого повстання в околицях міста Фердинанда, а третій — Рашко з ним. Він прийшов у чоту раніш, а кілька днів пізніш і дід Ангел нас відшукав.

— Кільки народу знищили, жах. Убивають і жінок, і дітей... Не могу більш дивитися!

Дід Ангел старий коміта¹⁾. Він пам'ятає і Плевну, й Шипку. На власні очі бачив, на власні вуха чув російські гармати, сам брав участь у боях.

Ми йому радили повернутися назад у село. Він не схотів.

— Я поміщуся за синів і за всіх...

Ми його залишили в чоті.

Він як старий дуб, під яким я тепер пишу: він стійко держиться під натиском бурі.

Я простелею свою шинелю на зеленій траві й лягаю. Чути, як хтось дуже хропе. Піду об заклад, що це Алі. Легенька дрімота стулює мої очі. Я накриваю хусткою обличчя, щоб спекатися проклятих мух і віддаю себе в Морфеві обійми...

* * *

Учора Рашко пішов до Добропілля і ще не повернувся.

Я зібрав чотників і кажу їм:

— Рашко ще не вернувся. Треба послати когонебудь у село, щоб дізнатися...

Я змовкаю, не доказавши. Почуваю, що язик у мене не повертається.

— Охочі є? — спитав я.

— Я...

— Я...

Усі ладні рятувати свого товариша. Я звертаюсь до Дімо й кажу:

¹⁾ Так звали чотників, коли Болгарія була під владою Турків.

— Ти підеш, але хутко вертайся. За три години ти мусиш бути тут. Дімо киває головою на знак згоди і, не мовлячи ні слова, перевіряє свій мавзер три бомби на поясі і летить униз крізь ліс.

Я відкликаю набік діда Ангела й питаю його:

— Ти як думаєш, чому Рашко не повертається?

Дід Ангел похитує головою і пишно дивиться вперед. Він скупий на слова, відходить їх крізь зуби.

— Я вчора вам сказав, щоб ви не посилали його в Добропілля. Куди хочете, тільки не туди.

— Це ж чого, діду Ангеле?

— Через спідницю він загине, — не слухаючи мене, провадить далі дід Ангел, набиває свою череп'яну люльку тютюном. Він закурює і проказує, важко зідхнувши:

— Він пішов до своєї Гані. А там — схопили його.

— До якої Гані?

— Ет, до якої, — до Петрової... Перше кохання... любка... через спідницю, омре, спом'янеш моє слово...

Оддалік у лісі линули крики зозулі — ке, — ке, ке, ку - ку...

Весна.

У мій голові промайнуло кепське передчуття.

Що станеться з Рашком, якщо його справді заарештували? Мабуть катуватимуть його доти, поки він не скаже, де пробував чота, а потім його вб'ють... Прийди думці волосся в мене наїжухється на голові.

* * *

Надвечір Дімо повернувся блідий і стомлений. Рашко заарештований і сидить у сільській збірні. Староста послав до міста спеціальну людину, щоб спитати, що бити з арештованим. Рашкова участь ясна.

Я звелів чоті приготуватись. Ще того вечора ми зробимо наскок на Добропілля. Неба за всяку ціну врятувати Рашка.

— Ми роздрочимо їх ще більше, — каже Драгоміров.

— Кого?

— Катів, звісно.

— Так ти чого хочеш? Щоб ми, склавши на грудях руки «мирно і кротко» відклали голови перед їхніми шаблями? Ні, браток. Стара то пісня, ніби то «покірливо голову не рубає шабля». Тут вихід один: боротьба до краю. Ми, або вони!

— Люди гинуть без вини, ось що найсумніш. Цієї ночі ми повісимо на сільським віддані старосту — прекрасно, він цілком заслуговує на це. Але що буде потім, коли ми підемо до села? І дитя в матерній утробі заплаче...

— А ти чого захотів, революції без жертв? Хочеш спати на пухових подушках і дати її приходу? Так діють соціалъзрадники, які, правда, і не бажають її приходу.

— Революція закінчилася у вересні.

— Закінчилась? Дурниці верзеш. Вона почалася у вересні, але не закінчилась. В вереснем іде жовтень.

Драгоміров гадає, що фашисти можуть, якщо захотять, утопити нас у краплі жи.

— Живіть, розплоджуйтесь, щоб і ми могли жити.

— Я тебе не розумію.

— Не розумієш? — похмуро каже він. Тут усе ясно. Фашизмові для того, щоб існувати, потрібний терор. А як він буде тероризувати людність, коли вона виподає жодної найнікчемнішої причепки для цього? О, вони хитрі, ці змовники¹⁾.

¹⁾ По булгарському „сговорісті“ — урядова булгарська партія — фашистська Прим. перекл.

Старі вовки. Помічаєш, як їхні газети щодня голасують і грубим шрифтом списують усякий наш крок?» Дивіться, мовляв, що витворяють комуністи... Європа гине. І починають пускати кров.

— Ти знову починаєш з азів,— перебив я його. Одно слово, ти дурниці ве-
зеш. Раз ти думаєш, що ми шкодимо революції, покинь чоту й вернись додому.

І Драгоміров знову згадав, що він ніде не може показатися, бо його голо-
уряд оцінював у сто тисяч, тому то в хаті старого шевця роблять щодня труси.

Драгоміров високий і блідий парубок з синьо-зеленими риб'ячими очим.
Він шевців син, скінчив гімназію і пішов утоптаню стежкою — вчителював. Ліній-
найменшого опору. Плутовав в кількох партіях: був соціалістом, анархістом.
Був і хліборобом і, як такий, брав участь у вересневім повстанні.

Хвиля революції дужа. Вона залива неосаянні поля бунтом мас і захопл-
з собою все, на що утрапляє у своїй дорозі. Або — або. Сердини нема. «Хто не
нами, той проти нас».

Захоплений бурхливими хвилями повстання, Драгоміров «поплив». Він си-
дівався на тихе пристановисько, а буря понесла його в розбурхане море. А ко-
настав відплив — і він почув тверду землю під ногами,— почав скаржитися: «нар-
гине»...

— Ти повинен скинути з себе все це і піти з нами вногу,— кажу я йому.
Фашисти без бою нікому влади не віддадуть.

— Парламентські вибори.

— Замазують очі. Хиба ти не знаєш, що щодня заявляють у парламенті зм-
ницькі депутати? «Руку, яка спробує одібрати від нас владу, ми відрубаєм».

Настав вечір і швидко обкутав гори чорною кудлатою шапкою. Чотники ви-
ваються і накидають у торби набоїв. Вони перевіряють свої гвинтівки й за-
джають їх.

Стукотять сталіні затвори. Стирчать багнети, пробиваючи пільму.

— Чи всі готові?

— Егеж.

— Де дід Ангел?

— Зоставайся тут і жди нашого повороту.

Я кажу суворо, відрубуючи кожне слово. І я почуваю, як двоє чорних о-
шкають у пільмі мої очі.

Ну, синку, хіба ж мені первина брати участь у таких справах.

Голос йому тремтить у горлі і кожне слово опікає, як розтоплене оливо.

— Ну, добре, добре. Ходімо з нами,— кажу я.

Він старий коміта, дід Ангел. Не може витерпіти старе серце смілив-
повстання.

Усі закидають гвинтівки на плечі, і ми обережно спускаємось униз, козяч-
доріжкою поміж зубчастих скель.

Ніхто не знає, що принесе йому завтрашній день.

Чорна ніч оповита мовчанням.

Тиша, тиша, тиша...

* * *

От і Ведмеже верхів'я. Ми вилазимо на самий вершечок,— перед нами сп-
Добропілля, оповите пільмою. Не видно жодного освітленого вікна, не чути л-
ського голосу.

Добропілля спить.

І воно теж не знає, що жде його цієї ночі.

— Ти, Дімо, з іншими трьома ввійдеш у старостину хату. Ви його заарешту-
і приведете до управи.

— Ну, а якщо ми наскочимо на дужу варту?

Це голос Драгомірова.

— Хто боїться, може забиратись собі.

Я швидко переходжу майдан. За мною ідуть дід Ангел та інші. Я обертаюсь бачу, як Дімо й ті, що були з ним, зникають серед заростей у садку в старшини.

Ми завертаємо праворуч коло високого тину і йдемо до двоповерхового будинку — до сільської управи.

Темні вікна заяють на білій стіні, неначе беззубий рот.

Тихо, мов злодії, пролазимо ми у відчинені двері і вриваємось у темній коридор. Здивування якесь постать коло стіни. Алі черкає сірником. Світ коливається на стінах, перебігає по підлозі й освітлює сонного на варті стражника.

Не підозріваючи про небезпеку, він хропе, неначе поламаний паровик, обхопивши ногами свою рушницю. Георгій бере в нього гвинтівку й тихо, неначе боючись його розбудити, шепоче йому:

— Ш - ш - ш!... Цить!..

Стражник розплющує очі, хоче закричати, та Георгій ще дужче затикає йому рот лівою рукою. Правою він упирає йому револьвера до скроні:

— Мовчи! Де інші стражники?

Той показує на двері ліворуч.

Ми переступаємо поріг і, наставивши револьвери на сонних стражників, вигукнуто суворо:

— Руки вгору!

Один за одним стражники прокидаються й підносять руки: одні лежачи, — інші — навколішки... Деякі з них остовпіли з переляку й не можуть ворухнутися.

Знадвору чути шум, неначе хтось тягне по коридору мішок з піском. Алі ледве витягає до кімнати того стражника, що стояв на варті, який з переляку не міг рухатись. Ноги зовсім йому не слухались.

Трохи згодом привели старшину й попа. Вони жили в одній хаті. Піп не встиг зняти ряс, а старшина — штанів. Так їх і привели в одній білизні.

Я питаю:

— Де наш товариш?

Усі мовчать. Тоді я поволі, значливо наставляю револьвера на старшину. Залишаюсь з підведеною рукою, щоб дати йому по - можливості довше зазнати страху перед смертю, потім питаю в нього:

— Ми знаємо, що ви вчора його заарештували. Кажі!

Старшина тремтячим голосом з'ясовує. Так, учора його заарештували. Із міста вийшли двоє з охранки й повезли його автомобілем...

Загинув Рашко!.. У моїй душі клекоче нестримна лють.

— Хто його заарештував? — звертаюся до стражників. Вони мені показують одного цивільного, неголеного чоловіка, з великими очима, мов у яструба.

— А, он як... Ну, ми давні знайомі, — вигукнув Дімо. Торік він бив мене в сільській охранці.

Він приставляє до його скроні свій револьвер і спускає курок. Детектив летить, мов курка з ліжка, й падає навznak. З рота й вух йому йде червона кров і парує.

Піп, який до того мовчав, з дуже витрищеними очима, з роззявленим, беззубим ротом, несподівано зривається й починає бігати по кімнаті в одній білизні.

— Убивають, ой батечки! Вбивають!

Алі йому наказує:

— Лягай, а то я тебе заріжу!

— Ой, боже, вбивають, — гукає знову піп та бігає по кімнаті.

Тоді Алі хапає його за грубий карк, примушує сісти на ліжко і значущо нагадує:

— Мовчи, а то я тебе заб'ю!

Піп злякався і зовсім здитинів. Пхикає, як одномісячне немовля. Смішно... швидко.

Ми забрали в стражників рушницю й повернулися в гори.

Нема більше з нами Рашка.
Шумить старий Балкан і глибоко зідхає.

* * *

Учора Дімо спустився в Добропілля, щоб довідатися, що трапилося після того, як ми пішли.

Ще вранці прибув загін озброєних трудовиків. Ціла сотня. Вони заарештували всіх підозрілих, били їх, катували. Вимагали, щоб вони сказали, де чота. Даремно б'ють людей, даремне садовлять їх по тюрмах і висилають. Ці військові та змовники знають одно: «Знаєш чи ні, це не важливо. Вже раз потрапив ти в чорний список — годі. Ти повинен, еге, повинен, знати все. Не тільки як звучить чотники, але й імена їхніх батьків, жінок, дітей...

Навіть і цього мало: ти мусиш знати, хто належить до трійок, хто до п'яток, хто десятник, хто секретар... Ти мусиш знати все.

У нижнім поверсі софійської охранки, в одній із більших залів стіни обвішані гумовими палицями, на яких написано: «Я все знаю». Хоч ти і нічого не знаєш, ти мусиш мати буйну фантазію і вміти вигадувати неймовірні історії про заховану зброю, про змови. Взагалі про все, про що тобі й не снилося ніколи... Якщо ти упрешся і будеш наполягати на своєму «не знаю», то тебе катуватимуть до розриву серця, до смерті. Коли ж, проти всякої сподіванки, в тобі з'явиться фантазія, ти розкажеш усе», що тільки можеш вигадати, то тебе однаково жде те саме: катування, тюрма й нерідко смерть.

Одно слово, увійдеш у зачароване коло, й амба тобі.

Назад нема повороту.

* * *

Ти кажеш, що чоти не підтримують становище трудящих мас і навіть заваджають революційному рухові, — кажу я до Драгомірова — «Після нас у село ввійдуть фашистські контрчоти й накоять жахного». Дурниці. Коли не було чот, хіба змови нас по головах гладили. Звірі завжди залишаться звірями. Фашизм повстав через терор і тримається терором. Тільки демагог і фашист можуть запевняти, що спричиняємо терор ми. «Для врятування Булгарії від більшовицької небезпеки конче потрібний терор» — пише жовта преса... Змовники ідуть далі, вони б'ють себе в груди, неначе фарисеї і кажуть: «Ми оберігаємо Європу від більшовизму». Бо коли більшовизм з'явиться в Булгарії, почнеться пожежа на Балканах, а з нею, дивись, спалахне і вся Європа...

Європейські цербери знають, що є тільки два способи, щоб дістати кредит і позикодавця: або його похвалити, якщо він честолубний, або ж налякати його.

— Європа боїться «більшовицької небезпеки» і готова на все, тільки б позбутися її. Якби Європа не допомагала нашим фашистам, вони не могли б утриматися при владі й трьох днів.

Драгоміров, притакуючи, киває головою.

* * *

Я спускаюсь до воркитливого ручая й умиваюсь холодною гірською водою. З обох берегів ростуть високі столітні буки, що зводять до неба своє гілля. День теплий, у повітрі гудуть бджоли і літають білі метелики.

Я люблю гірську тишу. Я люблю широкий простір і синє небо. Я люблю рівні придунайські поля. Мені подобається гуркіт машин і високі фабричні димари, що виригають із своєї ненаситної утробы чорні хмари диму. Бо я народжений у тихій маленькій гірській сілці, виріс на широких степах Добруджі, і загартувався в гуркоті фабричних машин.

* * *

— «Чоти заваджають революційному рухові, — часто каже Драгоміров, а сам пристав до чоти. «Що мені робити, заб'ють мене фашисти, якщо схоплять, — виправується він.

— Що ж виходить? Через терор ми йдемо в запілля, у ліс... Таким побитом створюється загони партизан. Вони самі собою виникають у глухих балканських куцях.

Я спитав у Драгомірова:

— Чи правда, що терор спричинює появу чот, а не навпаки?

— Твоя правда.

— Слухай далі. Залишається одне: чи гаразд робить комуністична партія, використовуючи ці чоти для своєї мети?

— Гаразд. Компартия є авангард революційного руху. Був би злочин, як би вона не використовувала всіх чесних людей, які провадять боротьбу проти чинного уряду. Ти повинен знати одно: вона не утворює чот, але вона їх використовує й намагається скерувати їх необмірковані вчинки на вірну дорогу.

У певний період революційної боротьби чоти неминучі і навіть конче потрібні. Драгоміров начебто згідливо киває головою.

* * *

Нещасний дід Ангел. Голова його потонула в плечах, згорбився ще більше, очі йому запалилися, почервоніли від безсонних ночей і від неспокійних думок. А може й від сліз?

Алі вчора мені сказав:

— Дід Ангел плаче.

Я знаю. Важко старому: син — велетень. Двадцять літ він пестив його, як є око, покладав на нього всі сподіванки... От як виросте він, візьметься до роботи, батько спочине на старість. Ех!..

— Рашко живий, — заспокоюю його.

І я почувую, що не його, а себе заспокоюю.

— «Рашко живий». Ну, добре, живий. Припустімо, що він живий. Що ж мені? Часто для революціонера, що потрапив у руки цих катів, смерть є порятунком. Мій брат був великий і дужий, як слін. Заарештували його і край. Він перестав говорити, йому відібрало мову. Помучили його. Два місяці він лежав у лікарні для того, як його випустили. Тепер він харкає кров'ю, ходить на милицях. Скасовали його. Ребра йому поламали на шматки. Вони гниють. В'яне його молодість, немає блиск в його очах, поволі догорає його життя. Болісна смерть.

— Чотири тисячі літ тому, а може й пізніше, китайці ставили на живіт злочинні горшки, у який перед тим упускали великого жура. Трохи згодом тварина віддала злочинцеві шлунок і кишки й вилізала через його спину.

Різниця між смертю, вигаданою в китайців, і смертю мого брата тільки в часі. А до мук, то вони в обох випадках однакові.

Дід Ангел не може знайти собі місця: то підійде до Драгомірова, то до Младена. Скаже про усякі дрібниці, намагається прогнати з голови жахні думки про Рашка. Але в його свідомості застрягло тільки одне питання: чи живий Рашко?..

Він підходить до мене і, сідаючи по-турецькому, каже:

— Чи є правда на світі? Мати трьох синів і на старість zostатися одному на цьому світі!..

Я їм прости́в першого сина свого, — провадив він далі й важко зідхнув: — загинув за батьківщину, за визволення братів македонців склав він свої молоді кістки. — Брехня, злочинна брехня і облуд! Як ти вважаєш, якби Македонія поділили «визволителі», а зосталося б вона в руках наших фашистів, чи була б вона щаслива? Дивись, що витворяють наші військові в м. Джумаї і Петрічку.

Немов різники ріжуть трудящий народ. На різниці обернули македонські села. Теж визволителі, що й казати!

Я б їм протиставив за першого свого сина, але за другого не подарую. Ні за що світі!

Його погляд шукає моїх очей, але зараз же опускається додолу. Я дивлюся вбік і мовчу. Боюся почути від старого те, що сам знаю.

— Невже мене позбавлять останньої радості? Ти як гадаєш?

Що я можу відповісти змученому дідові?

Як його розважити?

Настає вечір і швидко доганяє сонце над заходом. Небо потрохи всвітається зоряним просом. Старі буки тихо шепчуться між собою.

* * *

Двоє чотників упіймали недалеко озброєного трудовика і привели його до нас. Він схожий на коваля: засмалене обличчя, червоні очі і дебелі жилаві руки. Побачивши стільки озброєних людей, він не злякався, як звичайно лякаються інші, й не почав пхинькати: «Я не змовник. Побий мене біг, коли я такий».

Я його питаю

— Ти хто такий?

— Трудовик.

— Бачу. А чого прийшов сюди?

— По вас. Шукаємо чотників.

Я так і думав. А поводитись так, немов на весіллі пішов... Обурений його спокоєм, я сердито кажу:

— Чи знаєш ти, що ми робимо з контрчотниками?

— Знаю, все так же спокійно відказує він.— Так їм і треба!

Він підходить до мене і провадить далі:

Я сам з приємністю, товаришу...

— Товаришу?

— Я—комуніст. Нас силують переслідувати вас. Вони примушують нас йти вперед, щоб ви вбивали нас, а вони щоб могли втекти.

Нам це відомо. Ми знаємо, що змовники силоміць змушують робітників та селян приставати до фашистських контрчот. І часто ми ухиляємось стріляти.

— Поручник Домусчієв учора організував загін із трудовиків,— оповідає далі товариш трудовик.

— Так. А де тепер його загін?

— Зовсім близько.

— Де?

— Під сірою скелею.

Від нас до сірої скелі з півкілометра. У мойй голові промайнула прекрасна думка. Я вдивлюся в свого співбесідника: його погляд спокійно зустрічає мене і витримує його.

— Чи хочете схопити їх живими? — каже він.

— Як?

— Тепер усі сплять. Та коли й повставали то нічого. Трудовики злякаються й закинуть зброю.

Не довго думавши, ми кладемо рушниці на плечі і йдемо до сірої скелі. Залишаємо діда Ангела і ще одного чотника стерегти трудовика, поки ми не повернемось.

— Чи знаєш ти, що тобі буде, якщо ти нас обдурив? — спитав я його, відходячи.

— Знаю.

Я швидко спускаюсь крутою стежечкою і доганяю чоту.

* * *

Хто міг би подумати, що тут, у цьому глухому лісі, поблизу нас засів наш най-безпечніший ворог.

Починаю спершу. Учора, коли ми оточили скелю з усіх боків і підійшли ближче, побачили роздягнених і роззутих сонних людей. Одні спали, обнявши свої рушніці, інші просто поклали їх коло себе, видно стомилися.

Ми підійшли зовсім близько, — вони спокійно собі спали. Мене розібрала гнів. Зібралися переслідувати чотників, а сплять, як побиті тут, у горах, які належать тільки нам!..

Алі надійшов до першого скраю, штовхнув його ногою і впер йому багнета в груди. Алі любить наганяти страх.

Голосний крик вирвався з грудей контрчотника, розтяв тишу і перервав сонних.

Безнадійний крик і немічний. Решті не залишалося нічого іншого, як звести руки вгору.

Бридко було мені дивитися на них.

— Де поручник?

Серед трудовиків, намагаючись бути непоміченим, шукався чоловічок із добре виголеним, дрібним, блідим обличчям. На плечах йому не блищали погони й зірки, форма одягу і муштрований вигляд ясно свідчили, що це «він».

— Хто начальник загону?

— Ось він, — показали на добре виголеного.

Чи треба розповідати, що говорили трудовики? Те саме, що й багато інших. Вони примусили їх переслідувати нас. Це ми давно знали. А поручник? Він не міг бачити, як ми вступили в бій, і ми нічого не могли розібрати. Та й ні для чого було. Драгоміров виголосив чулу промову перед трудовиками, після чого ми їх пустили. Як вони зраділи, довідавшись, що залишаться живі. Мабуть вони гадали, що їм уже амба. Так і попереджав поручник: Живим щоб ніхто не давався, однаково ми заб'ємо.

Рушніці в них, звісно, ми взяли. Вони нам здадуться.

А поручника затримали, допитали. Він признався, що Рашка тримають у повітряній поліцейській управі. Його життя загрожує небезпека і це він ствердив. Поручник весь тремтів, зуби йому цокотіли, як град.

Ми його передали Алі.

* * *

Рашка живий — кажу я до чотників. Ми повинні його визволити. Нехай увесь загін завалиться, але ми його визволимо. Четверо з нас цієї ночі піде до міста. Дімо, Антін та я.

Із очей дідові Ангелові стікають дві великих сльозини.

Сльози від радощів.

Нас четверо: Дімо, Алі, Антін та я. Ми сунемо брукованими міськими вулицями з захованими під шинелями рушніцями, переходимо маленький майдан і зникаємо перед невеличким низеньким дімочком. Ми ступаємо.

— Хто там?

— Ми, четверо.

Про наш прихід уже сповістили нелегальний комітет. Двері одчинились. Ми пролазимо темним вузьким коридорчиком і навпаки входимо в кімнату.

Я смутно впізнаю крізь густий тютюновий дим знайомі обличчя. Ось Володимир, комсомолец, якого бояться усі поліцаї в місті. Він нікому не заподіяв лиха. Один поліцай не міг би сказати, чому власне його так бояться. Тут і Младен, мелун, художник.

У кутку сидять двоє незнайомих: один високий і плечистий, з довгим збитим волоссям і чорною нечесаною бородою, а другий — низький, кремезний

чоловічок, із попришеним обличчям і задумливими очима. Ага, та це ж Драган і Гюро, як це я їх не впізнав зразу!

На зборах вирішували питання, як визволити Рашка. Виявилось, що опріч нього, заарештовані ще двоє людей з легального зв'язку чоти — Асен і Георгій. Для всіх нас ясно, що поліція не залишить їх живими. Та хоч би й залишила живими, кому потрібне таке життя у в'язниці? Їх треба врятувати за всяку ціну. Але як, — ось закавичка.

Найбільшу небезпеку являє собою полк кінноти, що квартирує поблизу повітової поліційної управи. На випадок наскоку, салдати прибіжать на допомогу поліції. Не треба заарештовувати вартових.

— Нашо ж заарештовувати усіх вартових, коли можна затримати тільки одного? Це куди легше.

Усі поглядають на бороданя.

— Кого саме? — питаємось усі в один голос.

— Найголовнішого.

І, не кваплячись, він викладає свій плян. От так ідея, біс його бери!

* * *

Діло було так: сонце, заходячи, своїм промінням заливало золотом шиферні дахи на дахах, по вулицях задумливо рухались люди, над магазинами гучно зачинались віконниці, дзенькали ключі в руках у крамарів.

Після вранішньої зливи вечір був теплий, кам'яні тротуари, вміті дощем, були чисті, наче вимиті рукою. Щойно зайшло сонце, небо швидко змінило колір і почало втикатися зорями.

Перед чудовим триповерховим начальниковим домом ріс прекрасний садок. На тротуарі, перед самими ворітьми, стояв поліцай, високий, витягнений у струну, у білих рукавичках і з мавзером в кобурі.

Ми вискочили з тіні, відкинутої домом, і подались до садка. Дімо і я перестрибнули через його мур, а Антін і Алі zostалися на вулиці. На випадок небезпеки вони мали подати гасло революверним пострілом.

Ми швидко пробрались через відчинені вхідні двері в коридор. Перед нами видко трое дверей — усі трое зачинені. Де саме начальник?

Щось застукало - дзвінок задзеленчав по всьому домі. У коридор вийшов поліцай у сорочці з закачаними рукавами. Побачивши нас, двоє чудних одвідувачів у такий пізній час, він злякався. Йому затремтіли коліна. І зуби...

— Що вам тут треба? — ледве прошепотів він.

— Ми хочемо поговорити з начальником, — спокійно сказав Дімо. Проведи нас до кабінету.

— Заходьте до приймальної. Я зараз доповім. — І він подався до середніх дверей.

— Стій! — суворо гукнув Дімо.

Поліцай здригнувся, став. Він обернувся і побачив люхви двох революверів, наставлених на нього. Він зблід, а потім почервонів. Коліна йому затрусились ще дужче. Вративши всяке самовладання, він механічно вигукував: — Зараз доповім... Будь ласка... Заходьте до приймальної...

— Де начальник?

— У себе в кабінеті. Тут, середні двері...

— Відчини двері, — сказав йому Дімо, наблизивши револювера до його голови.

Поліцай відчинив двері до кабінету.

Нічого не підозріваючи, начальник сидів за писемним столом і спокійно пив каву з порцелянової чашки. Коли він обернувся й побачив нас, повторилась відома історія: на нього були наставлені два револювери.

— Руки вгору!

— Не рухатись.
Начальник покірливо звів руки. Чи могло бути інакше? У таких випадках міркувати зайве. Доводиться тільки слухатися і ждати. Його гладкі губи, неначе обсохли. Він їх обливав, але язик теж був сухий. Неначе якийсь клейтух пристяг йому в горлянці. Його зведені руки дригоніли.
— Не вбивайте мене... — Змилюйтеся... У мене жінка й діти...
— А ти нащо мучиш наших? У них хіба немає жінок та дітей?
Дімо підійшов зовсім близько до нього.
— Ти зараз же мусиш випустити заарештованого, — сказав він йому.
— Я їх випущу, тільки даруйте мені життя.
— Пиши листа в поліцію, до чергового пристава. Начальник узяв перо й написав під моє диктування:

Тут
Черговому Приставу

«Пропоную вам, пане приставе, негайно передати на руки подавця цього трьох заарештованих: Ангелового Рашка, Христова Асена й Попова Георгія».
Тремтячою рукою він підписався, приклав печатку й подав листа Дімові. Той прочитав його й передав його мені. Я його поніс Алі й Антонові. Вони, не вагаючись, подалися до повітової поліційної управи, а я зостався на варті.
Кажуть, час летить. Та це як коли...
Для мене час тривав дуже поволі, черепашими кроками. Хвилини здавалися ені за вічність.

Місто вже пірнуло в сон, світ у вікнах домів уже погас. Нарешті в темній вулиці замготіло кілька постатей. Чи наші це! Так, це були вони. Ось він, Рашко!..
— Нарешті!..
— Спасибі, товариші.
Ми всі тремтіли від хвилювання. Слова згучали тихо й чудно в цю темну ніч, цьому чужому місті.

Алі стурбовано спитав:
— Де він, Дімо?
Ми ледве не забули за нього. З радощів.
І я знову перелізаю в садок і знову пробираюсь до начальника кабінету. Дімо сидів на тім самім місці, не рухаючись, а поліцей стояв у кутку зі зведеними руками, неначе покараний учень: Дімо, сидячи на м'якім дивані з револьвером в правій руці і з бомбою в лівій, «агітував»: Нічого страшного не станеться з ним. Ми не розбійники як ті, а революціонери. Ми хочемо врятувати своїх товаришів від смерті. Покищо тільки трьох, але настане день, коли будуть визволені мільйони, всі...

Виходячи, ми перервали телефонні проводи й вийшли на вулицю до звільнених. На тротуарі, перед домом начальника так само ще стояв, витягнувшись, як труна, високий, у білих рукавичках поліцей, з револьвером коло пояса.
Ми зникли в нічній пітьмі.

* * *

Ми знову серед гір. Сівши під старим дубом, ми знову пригадуємо все і сміємось. Найдужче за всіх регоче й радіє дід Ангел.
Алі вдається до Рашка й каже йому:
— Ти розкажи, як заарештували.
Рашко почав так:

«Ще я не встиг увійти в Добропілля, як троє поліцаїв, що випадково мене побачили, заарештували мене. Вони стежили за мною довгенько і, коли я перестав через пліт Цоча, сразу вискочили й накинулись на мене. Вони були під командою бороданя, якого Дімо заспокоїв.

Вони мене повели в сільську управу, але вже другого дня приїхало двоє з охоранки і автомобілем повезли мене до повітової поліційної управи.

Камера, в яку мене посадили, була маленька, зовсім темна. Муровані стіни були вкриті цвілью й вогкі, низька облуплена стеля щохвилини загрожувала завалитися і крізь маленьке ґратоване віконце визирав квадрат кришталево-чистого неба, на якому ввечері загорались великі тремтливі зірки. Щодня, о 9 годині ранку, маленькі двері відчинялись, увіходив поліцай і залишав у кутку шматок чорного хліба та глечик з водою. Після цього двері знову зачинялись, й я оставався сам до вечера.

І так уранці і ввечері, удень і вночі. Останнім часом я почав непокоїтись. Минуло три дні, як я був заарештований, і мене ще жодного разу не покликали на допит. От чому я з певним занепокоєнням ждав, щоб мене покликали на допит. Але поліцай мовчки залишав у бруднім кутку в камері хліб та воду й мовчки йшов собі. Слухаючи остогидле подзенькування ключів, гострий скрип заржавілих завіс і важкі поліцаєві кроки, що відходив темним коридором, занепокоєння в мені вшухало, а натомість наростала лють і бажання помститися за все і за всіх. Камера в такі моменти мені здавалася ще темнішою і муровані стіни та напівзруйнована стеля неначе насовувались і придавлювали мене своєю великою вагою.

* * *

Раз уранці поліцай з'явився до камери пізніш, ніж звичайно і сказав:
— Виходи!

Я навіпмацки знайшов у темнім коридорі ручку від дверей, що відчинялись надвір, але поліцай сказав: «ліворуч». Я швидко збіг дерев'яними сходами. Я навіть зрадив: що швидше приїде кінець, то краще. Невідомість для заарештованого найгірша за все.

Коли я увійшов до кабінету начальника, він сидів у м'якій кріслі, з запаленою цигаркою в руках. Його погляд не був устромлений на мене, а блукав десь коло дверей, ніби там була інша людина: Але крім мене й поліцай в кабінеті не було нікого, і коли начальник вимовив «сідай», я зрозумів, що це стосується до мене.

— Ти певне не такий, як інші,— почав начальник улесливо. —З тобою можна говорити одверто.

Він запропонував мені цигарку. Погляд його все ще блукав десь у простороні. Я закував і вперто мовчав. Але чому так дуже билася кров у синіх жилах на моїх скронях? Не раз у мене були сутички з поліцією, і тому я знав, що означає її улесливість.

— Де чота? — спитав начальник несподівано, уперше поглянувши мені просто ввічі.

Я здвигнув плечима й запитливо поглянув на свого співбесідника. На одну лише мить наші погляди зчепились, як дві блискавки.

— Ти член нелегальної комуністичної організації, адже так?

Голос начальника змінився. Він був схожий на шум хвиль, які глухо розбиваються об піскуватий беріг і поволі, але певно, його підмивають.

Я здригнувся. Начальникове обличчя тепер змінилося до невпізнання: лоб йому вкрили глибокі зморшки, губи тремтіли, як у тигра, що налагодивсь кинутись на свою жертву.

— Коли збрешеш, додав він, живий не вийдеш звідси.

У такі вирішні моменти я ніколи не вагаюсь.

Але тепер я на мить замисливсь. Начальникові пальці нервово стукотіли по застеленому сукном столі.

Він підвівсь, підійшов до мене. Я теж устав.

— Ні,— сказав я нарешті, і кинув недокурену цигарку.

— Все таки зрієш! — удливо всміхнувся начальник і знову сів на своє.

місце.— Я так і знав. Тепер побачимо. Приведіть другого! — звернувся від до поліцає.

Привели Георгія. Його неголене обличчя було бліде, очі йому запалились. Навіть у зморшках його одєжі почувався жах тюремного ув'язнення.

— Не варто брехати,— звернувся до нього начальник,— нам усе відомо. — Тим ліпше,— спокійно проказав Георгій,— не доведеться вам завдавати собі зайвого клопоту допитувати нас.

— Твої товариші визнали свою вину. Кажі, покіль не пізно.

— Я нічого не знаю.

Начальник підвищив голос.

— Востаннє запитую тебе: чи визнаєш себе за винного?

— Ні.

— Чи знаєш цього чоловіка?

— Ні.

— Ти раніше подивись на нього, а потім відповідай. Обернувшись і поглянувши на мене, Георгій повторив:

— Я його вперше бачу.

— Брешеш! — гукнув начальник, втративши всяке самовладання.— Тепер ти все скажеш. Павле, відведи його до льоху!

До кабінету ввійшли двоє поліцаїв і повели Георгія.

Начальник теж вийшов з ними. А коли він вернувся, очі йому були почервонілі, губи його дрижали ще більше, а руки й білі чохли були закаляні кров'ю.

— Коли держава в небезпеці, для нас людське життя ніщо,— проказав він стиха.

Знову привели Георгія. Обличчя йому й очі запухли й посиніли. Із носа і з рота йому текла кров.

Начальник тоді став чепуритись. І коли його скуйовджене волосся лягло прямим проділем і руки були витерті від крові, він сказав:

— Ведіть другого.

Його голос залунав і звуки ці залягли глибоко в кутках кабінету. Відчинилися двері, появився Асен — наш зв'язок і ввійшов твердими кроками.

Він поводився немов Наполеон при Бородині. Глянув на мене й подумав: усе гаразд. Але коли його погляд пробіг по обличчю Георгія, в очах його промайнула тривога.

Начальник слідкував за кожним його рухом. Він добре знав, що людина, якій заборонено говорити, висловлює свої думки на мигах, рухами.

— Тепер за тобою черга,— проказав він нарешті.

— Поглянь в обличчя своєму товаришеві, подумай і говори.

Асен ще раз подивився в обличчя Георгія, потім на поліцаїв, які ждали наказів од начальника. Він сказав:

— Нічого не знаю.

У Казанлиці три дні кували одного селянина. Він спершу відповідав, як усі — не бачив, не чув, не знаю, а потім зовсім перестав відповідати. Всі подумали, що йому одібрало мову. Але, коли офіцери поставили його з зав'язаними очима над викопаною ямою, він, гукнув:

— Собаки!

Це були його останні слова.

Поліцаї, які привели Георгія, відвели Асена до льоху. Вони добре знали своє діло й не забарилась. Вони назад привели Асена й підсунули йому стільця. Він уже не міг стояти на ногах і сів.

Обличчя йому було болісно скривлене, а з - під нігтів текла кров.

— Ну, що? — звернувся начальник до одного з поліцаїв. Той помригав губами й винувато пробубонів:

— Ні в чому не признається, пане начальнику.

— Він признається, але завтра.

Хоч голос йому звучав упевнено, все таки начальник був у скрутному становищі. Усі засоби ретельного допиту випробувано, але не здобуто бажаних наслідків. Він звелів одвести нас назад у камери.

— Цієї ночі ви у всьому признаєтесь, — сказав він, коли ми виходили з кабінету. Але на цей раз йому не пощастило. Цієї ночі ви визволили.

* * *

На сході світає, і зоря квітне червоним, свіжо розпукнутим маком. Небо, яке досі скидалося на глибокий синій став, поволі яснішає і шкляніє, неначе утопленого око. Мітлюю теплого проміння сонце вимітає зорі з нього. Птаство, що проспало ніч невідомо де, криючись від хижих сов, прокидається й порушує тишу щебетанням.

Ранок...

Старі буки стоять непорушно. Їх не турбує пташина тривога, і не зворушує їх тепла ласка, яку сонце посилає їм першим. Багато бачили за своє життя старі і важко їх здивувати чи підкупити ласкою. Згорда зводять вони свої стовбури і мовчать, як мудреці, тільки інколи перемовляються з вітром і то лише для того, щоб поглузувати з його неслили та люті.

Тут, посеред гір, далеко від фабричних димарів і від гуркоту машин, далеко від шуму трамваїв і від пихкотіння автомашин, почуваш себе спокійно. Іноді здається, що часу не існує, неначе він у своєму навалному люті зірвався з високої скелі в ненажерну глибоку прірву й там, розбитий об скелі, помер. У такі хвилини ліс ніби примовкає і прислухається до тиші, а живчик у природі перестає битися. Але досить почути зозулин голос чи комарине гудіння, почути легкий шелест тремтливих метеликових крилець — і ти прокидаєшся від хвилинного остоупіння — і все знов оживає. Знову зашелестять старі дерева, заспіває птаство, зазеленіє швидкий потік. І гори знову дихають і живчик у природі знов оживає і б'ється до краю і час знову лине вперед, далі, у вічність.

Сонце підбивається все вище й вище. Його проміння просвічує крізь грубе м'яке листя, просякає шоразу глибше в ліс, і ледве під полудень йому пощастить попестити зелену травичку на землі.

Інколи пильне око може помітити герелицю трудовників — комах, що лізуть невідомо куди й по що.

Тут, коло самого потоку, стоїть розколотий і обсмалений блискавкою бук, якому вже 500 років. Обгризений вогнем і димом, він стирчить серед інших велетнів, неначе висхлий грішний чернець. Коло самого його прикоріння виріс молодий бук з ніжним стовбуром, він стрімко тягнеться вгору, до височини, де більше сонця й ширший простір, і де, розсікаючи ясне синє небо, летить білоголовий орел.

Чотники сплять, упоєні свіжиною повітря й чудовим ранком. Вони навіть не почувують, як дихання природи додає їм свіжих сил. Коли прокинуться вони, заспівають стару пісню гайдуків. І Рашко розітре пальці, погладить ними кавал і заграє...

Порине у мрії старий ліс, замовкне птаство і час зупиниться в люті...

Піріно, пірін планіно
Много сі, Пірін, хубава!¹)...

Чотники сплять. Я чую, як Алі балакає крізь сон. Може атітує перед учорашнім офіцером?..

Дід Ангел перекидається кілька раз то на лівий, то на правий бік. Йому не спиться. Він сідає, виймає череп'яну люльку, що зберіглася в нього ще з турецьких

¹) Ой горо, горо Пірін
Я ка ти дуже гарна!..

часів, поволі з усією серйозністю й важністю, властивою старим, натоптує її жовтим тютюновим листом і запалює.

Старі сплять найменш за всіх і турбуються більш, ніж молоді. Ніхто не примушував діда Ангела розкладати вогонь, проте він підводиться і йде до багаття. Той хто працював п'ятдесят років біля волячих копит і все життя йшов за дерев'яною сохою, той не може жодної хвилини сидіти без діла.

Вогонь уже розпалено, сухі ломаки, охоплені полум'ям, тріщать, мов коліна в діда.

Один по однім чотники прокидаються.

Надходить новий день.

Перекл. із булгарськ. П. Воронін

Я. ГРИМАЙЛО

КОМУНА

(з поеми)

I

Д'є - ех!..
І чкурнув у яр
Вітер — зухвалий бунтар.
Простору наперекір
З яру у бір.
Вітер південний...
Який!
Гомінкий.

Струнно
струмків
стрічки...

Вже одгули льодоходи
Буйні весняної вроди
Води гойдають річки.
Струнно

струмків
стрічки...
Інший у всьому стрій
Сонця на всьому слід.
Весно, вітаєм твій
Революційний хід!
Д'є - ех!..

І чкурнув у яр
Вітер — зухвалий бунтар.
Простору наперекір
З яру у бір.
Вітер південний...
Який!
Гомінкий.

II

Вже зовсім близько —
Ген і комуна.
Лише спуститися з гори.
Ліворуч зеленіють вруна...
Шумлять бори...
Д вно вже обри: міста зник

Йдуть рівно коні —
Шлях їм звичний.

Нас трое...
Спереду візник —
До речі — досить флегматичний.
Ми з ним давно уже на «ти» —
Та до розмови вдача кволала.

Приїхали
Майдан...
Хати...
Праворуч школа...
Гойдає тихий вітерець.
Вгорі, на церкві, прапорець
А над дверима на причуд
Рівненько й старанно:
«ДИТБУД».
Оце то так...

Оце то так!..
Товаришам:
«Погляньте ген - де...»
Та ба вони давно вже й так
В той бік

Немов у муть легенди.
А день шумить.
Соснові віти
Криштальна синь — в його очах...
Ген, на майдані, уже діти.
Гуляють у м'яча.
«Хлопчино!»
Глянув у лице
«Село велике — ні?»
«Це не село —

Комуна це»
Завзято він мені.
Та ще й яка серйозна поза
Йому ми:
«Молодець!»

Швиденько злазимо із воза
І йдемо навпростець
За нашим тихим візником
Д'будинку з ганком і садком.

III

Велика зала із помостом
І ми оточені людьми
Зустріли ввічливо і просто
По - людському, сказали б ми.

До голови рукою знак —
Ану, мовляв, іди на іспит!..
«Будь ласка, ближче
коли так
Гостей шановних просим сісти».

До столу пнеться дітвора...
«Письменники?..
Оце до речі!..

Давно одвідати б пора —
І словом допомогти нам де в чім».

«Та й написати десь...
Бо мо'

Хтось хоче знать, як живемо,
Які у нас нові вимоги
І над минулим перемоги.

«А коли хиби:
де? у чім?
Які д'них ліки чи ключі?..»

І не вишукуючи слова
Вже рівна точиться розмова.

«Комуні цій десятий рік.
Не пам'ятаю точно дати
(Русявий літній чоловік
Поволі став оповідати).

ВОЛОДИМИР ЮРЕЗАНСЬКИЙ

НА ПОЛОВЕЦЬКОМУ ПОЛІ

НАРИС

В харківському археологічному музеї в поземній вітрині, схожій на саркофаг з двохсильним скляним віком, лежить розгорнений список старого Іпатівського літопису. І там, за склом, темними глухими літерами написано про місто Донець на Удах, куди утік з половецького полону князь Ігор Святославич, що його ім'я зберегло вікам таємничо квітує «Слово о полку Ігореве».

І там таки, коло Іпатівського літопису, розгорнено другий стародрук, писаний через п'ятсот літ після «Слова о полку Ігореве», — Книгу Большого Чертежа, де говориться, що від міста Дінця залишилося тільки городище, а за городищем, на схід, за Удами, поставлене молоде місто — Харків.

Вхід до музею стережуть два ряди кам'яних половецьких балбол, і здається, що мертві книги в супокій зотління потонули за цією сторожею на дні якоїсь невідомої безодні. А за ворітьми вузького музейного двору широке кипіння життя, гомін трудового руху, гуркіт заліза, сталі, каменю, цементних бочок, цегли — похід небувалих часів. Гудіння й торох не змовкають ні в день, ані вночі, бо життя розгорнуло живу, хвилюючу книгу — Книгу П'ятирічного Плянун Великого Пролетарського Будівництва. У цій книзі, серед багатьох інших, є сторінка, де зазначено, що на схід від Харкова, на такій самій відстані, як і городище Донець, буде споруджене цілком небувале місто — соціалістичне — навколо велетенського тракторного заводу, найбільшого на Україні.

Обробляти землю на просторах теперішньої України людина з тяжкою напругою почала пробувати давно — мабуть не менш, як чотири тисячі років тому. Чотири тисячі років до нас вона почала ліпити тут перші гнізда осілости — глиняні мазанки. Мазанки прийшли з Азії, з Аму - Дар'їнських і Зеравшанських долин. З Азії прийшло й найпримітивніше знаряддя для копирсання землі — стовбур дерева з гостро зігненим сухим кореняком. Дерево тягли руками, кореняк борознив землю. Так з'явилася соха. Соха і мазанки йшли поруч тисячоліттями. Чимало довгих епох перемінилось, поки барбарська соха перетворилася на сталевий плуг. Але мазанки, їх злиденна степова архітектура, їх виляпані й вигладжені жіночими долонями стіни майже не змінилися. Не вважаючи на тисячоліття й незліченну працю, вони, як перше, темні, тісні, затхлі й убогі, — головний матеріал на їх побудування, як і чотири тисячі років тому, — глина, гній, солома, коров'ячий лайнак. І аж революційний пролетаріят наважився зламати одвічну сліпоту й бідність цього життя, зламати непорушні форми обробітку землі й задубілість дрібного кротячого господарства, щоб людина вийшла кінець - кінцем з первісних глиняних гнізд у світлі, просторі, колективні доми. Якою велетенською кузнею в цій справі буде харківський тракторний завод!

Раніший трамвай зденить у голубому грудневому тумані. Вулиці й покривлі будинків укриті матовою пишністю паморозі. Величезна тиша грає й цвіте над

Харковом високим світлом зорі. Світло зростає й шириться, як оркестра, схід зносить палючим золотом чимраз вище й вище. Праця, бадьорість і воля приходять в цей час до людини, і людина поза низькими стелями своїх осель, відчуває молодість і силу, крилату легкість серця. В голубому тумані лабіринти міських вулиць плывуть за вікнами трамваю таємничими навалами. Від ріки, від петлястого Харкова, димує пара, швидко здіймаючись угору, глибина вуличних перспектив синіє прозорою молочною синявою. Позаду, по горі, захряслій густими сотнями будинків, уліпленій безліччю покрівель і якимись старими банями, що вже віджили свою долю, здіймаються повільні прості доми.

За містом, за державним електро-механічним заводом, що циклопічно вріс в небо скляними покрівлями своїх корпусів, гладкою стрічкою гудронованої шосе летить степом автобус. Поруч з гудронованим, щойно залитим і вигладженим американською машиною, трошки одхиляючись у лівий бік, горбиться нерівним лускуватим хребтом стара, круглякова шоса на Чугуїв. За сотні років до цих з'явлених земських кругляків тут пролітали на диких конях вістуні від половецького хана Харука до хана Чугая й назад, з'єднуючи харківську й чугуївську орду звістками здобичі й походів. Нині обабіч углинивого автобуса осінній простір, голий хвилястий степ, розораний безмір землі. Коло Тракторобуду мигає річка Немишль. За половців вона мабуть була широка, повновода й багата на рибу, тепер це вузька брудна канава.

Тут, серед голого поля, рік тому стояла низька, на дві вікні хата, та трохи осторонь тулилися до купи п'ять чи шість робітничих халуп, що одрізнилися від гомінкого харківського оселища. За халупами, на залізничній вітці, неначе одинкові сторожівня, маячила серед степової неозорости станція Лосева, повз яку зрідка проповзали поїзди. Станція була пустельна, глуха й безлюдна: тільки разів п'ять за останніх двадцять два роки зупинялися на ній пасажирські поїзди — і завжди з якоїнебудь випадкової, несподіваної причини.

І раптом рік тому, одного сніжного січневого ранку, начальникові станції подзвонили з Харкова телефоном, щоб протягом найближчих днів він прийняв і порозставляв по запасних путях тисячу вагонів будівельного матеріалу для майбутнього тракторного заводу, який незабаром почнуть ставити в цій степу. Начальник спершу розсердився, подумав, що хтось з нього глузує, сміється, збиткується.

— Що за вигадки? — крикнув він у телефон. — Нема чого мене на бога брати!

І з старечою гнівливостю повісив трубку.

Але телефон невідступно подзвонив знову. І суворий владний голос категорично заявив, що жодних вигадок у офіційних розпорядженнях нема і що начальник станції Лосевої безвідмовно повинен виконати те, що йому наказують.

Тоді старий збентежився, перелякався.

— Тисячу вагонів?.. Але стривайте, це... це ж лавина, потоп! Ви позабиваєте всі мої зазубні, перекинете, розчавите станцію!.. Куди я їх прийму, куди подіну?..

І зараз таки поїхав до міста, в управу дороги подавати заяву про звільнення.

— Не можу я, змилюється, не вправлюся, не годе! Чи то чувана річ — тисячу вагонів прийняти. Що я, диригент, чи що! Куди я їх закомандую?.. Та я зроду бачити не бачив тисячу вагонів в одній купі! Та мене ж засудять потім, звинять до в'язниці за ці вагони. Я їх позабиваю, позаплутую, позаганяю в такі закутки, що потім за місяць не виведеш кінця. Ні, визвольте, звільність, будь ласка, а то я одурію від тих вагонів!

В управі дороги заяви збентеженого старого не прийняли. Там його заспокоїли тим, що начальником станції Лосевої настановили молодого залізничника-партієця, який не боявся тисячі вагонів, а старому наказали бути помічником.

І от засвістали чорні, як жуки, паротяги, задзвеніли по морозяних рейках колеса поїздів, забряжчали тарілки буферів, засурмили мідяні різкі чепільники, — будівельний матеріал з гуркітливим гомоном звідусіль. Над степом летів сніг, віяли дикі лютневі вітри, гули метелиці, а вагони довженими низками крізь

непогоду і снігові хуртовини котилися до ледве видної станції Лосевої. Робота почалася з розвантаження, з покладання під'їзних шляхів, з будівництва тимчасових бараків. Кілька перших тижнів люди жили в тепляках, як за часів громадянської війни. Тепер бараків сто п'ятдесят, цілих два виселки — Північний і Південний.

Скоро розтав сніг, у сумежній балці заклали грандіозну цегельню, про яку американські інженери кажуть, що вона найбільша в світі. Завод виріс під кінець квітня і за плянком мав виготовляти шістдесят мільйонів цегли на рік. Але вже за перші п'ять з половиною місяців він дав сорок п'ять мільйонів — і всі зрозуміли, що плянкова цифра буде перевищена майже вдвоє.

Капітальне будівництво тракторного заводу почалося фактично тільки з липня місяця, — від лютого по липень ішли приготування. Тепер на будівлі тринадцять тисяч робітників, по всіх ділянках снують, дряпаються, гнуться чорні заклопотані постаті, куди не глянеш, — скрізь напруження й господарська похопливість рухів. Але тринадцять тисяч на спорудження заводу не досить. Щоб робота кипіла передбаченим у плянці темпом, треба мати ще дев'ять тисяч чоловіка. І потрібних людей шукають, набирають спеціально відряджені вербувальники по близьких і далеких районах республіки.

Головна маса робітників — українці, від чорноморського узбережжя до Новгороду — Сіверського, від Збруча, Кам'яння Подільського, Волині до Луганського і дінських степів. Але крім українців, тут можна зустріти людей майже з усіх кінців Радянського Союзу — орловців, тамбовців, курян, псковичів, ярославців, саратовців, самарців, уфімських башкирів, євреїв, єнісейців, латишів — навіть одна людина з Владивостока.

Влітку тут була величезна плінність робочої сили, щомісяця відходило й приходило по п'ять і по шість тисяч чоловіка. Будівля нагадувала тимчасовий спочинок якогось стихійного кочовища або азійський караван - сарай на великому шляху людських переходів. На зиму люди осідають міцніше.

Низькі грудневі хмари понурими пасмами летять над двома молодими робітничими виселками. Укриті чорним розкопшаним толем бараки скидаються на кочові кібітки. Під холодними швидкими хмарами, остеронь від цих толевих кібіток, виростають у степу прості проспекти шестиповерхових домів — велике нове місто, свіже, просторе, незахарашене непотрібними будинками й самозадоволеними міщанськими халупами. Після Тракторобуду лабіринт тісних харківських вулиць що туляться і плутаються на шляху трамваю, коло Старо - Московської здається засміченим провінційальним закутнем.

Завод зводиться незвично швидко. Вже цілком готовий будинок фабзавучу на півторі тисячі чоловіка, що став, як передовий форт, на краю заводської території. Його побудували за 28 днів, — ще перед закінченням заводу. Тут почнеться широка робота коло підготування кваліфікованих кадрів тракторного виробництва. При фабзавучі заведено дослідний цех і лабораторію — два великих самостійних будинки. Поряд з лабораторією будують перехідну контору, де на декадних карточках автоматично буде визначатися момент приходу на роботу — не тільки година й хвилина, але навіть секунда. Ледве тільки стане людина на контрольну плиту, апарат, як пробивальна вокзальна машина, тільки швидше й спритніше, моментально протне на карточці час.

До перехідної контори припирається довідкова. Тут буде велика зала з пневматичною поштою й постійним зв'язком з цехами. Всі потрібні робітничі довідки й посвідчення про заробіток, про слабкість, про позачергові, про тарифну відпустку тощо він буде діставати пневматичною поштою. Людина приїде в довідкову залу, напише заяву, записку або просто питання цеховому, завкомові, технічному керівникові або розрахунковому відділові й вкладе у відповідну поштову коробку. Коробка з легким електричним дзичканням негайно приставить папірчик на місце призначення, і через деякий час примчить подавцєв те, що йому потрібне. Через таку механізацію у жодному цехові підчас роботи не буде вештатися зайвий наряд,

і людям, що працюють на виробництві, не треба буде відриватися від роботи для довгих і часто цілком непотрібних розмов.

Біля довідкової контори височіє головна заводська контора. З її плескатої покрівлі, як з гори, що відкриває обрії, видно всю величність широкопростої побудови. Внизу, густим дерев'яним рештуванням, якого ще не встигли забрати, набувся у небо ливарний цех, ввесь залізобетонний, потужний, наче фортеця. Лівіше від нього тяжкотіло розлігся штампувальний - ковальський цех. Але обидва вони проти головного, збирально - механічного цеху, здаються малими гайками, що скромно виросли в сусідстві лісу: будинок цього велетня вражає своєю урочистою неозорістю, — він сягає на півкілометра в довжину, цехів, рівних йому розмірами, немає навіть в Америці. Збирально - механічний буде випускати п'ятдесят тисяч тракторів на рік — цілі армії сталевих незламних сил для праці за соціалістичне майбутнє.

З високости чотириповерхового будинку головної контори, з просторої площинки, подібної на чердак океанського корабля, видно довжелезну канаву, викопану між будинками на протязі всього заводського двору, — десть у ступу вона пропадає. Канаву призначена для проведення електрики, парового опалу, телеграфу, телефону, водогону, каналізації. Зверху, над землею, не буде ніяких стовбів, ніяких дротів та ізоляторів, — все пройде кабелями або трубами внизу, в землі, в глибині розкопаної нескінченної траншеї. Каналізаційні труби, що лежать на чорному дні, ганчарські. Укрита землею поверхня їх так буде забетонована й зацементована, що розбити цю броню не можна буде ніякими силами, — легше провести нову каналізацію.

Водогін для майбутнього заводу іде від ріки Уди на протязі тринадцяти кілометрів. Канаву до Удів почали копати з весни, з зеленого місяця травня, але робота йшла важко, і рів протинав степ поволі. Треба було не менше, як півтора місяця, щоб земляні роботи коло водогону просунулися до обрію на три кілометри.

І от раз увечері підійшла до Тракторобуду стрілецька дивізія, що поверталася з маневрів. Дивізія порозпинала на ночівлю похідні намети — зелений подотняний табір виріс у літніх степових присмерках, надавши розкиданому будівельному становищу ще більш кочового й первісного вигляду. Побіля вечірніх кашеварних вогнищ, червоноармійці розговорилися про зростання країни, про майбутнє, про будівлю, що невиразно маячила перед ними, і вгадали, що добре було б чимнебудь допомогти спорудженню незвичайного тракторного заводу, який має перетворити життя. негайно послали делегацію до будівельного комітету. Там на цю думку зраділи, делегацію прийняли з братерською гостинністю й ширістю і, порадившись, прийшли до висновку, що для такої сили людей, як дивізія, найзручнішим і найпростішим ділом будуть земляні роботи — саме коло прокладання водогону: поперше, дивізія має свої саперні лопати, подруге, зразу всі тисячі людей без ніякого поділу на зміни можна приставити до роботи — простору вистачить усім.

Ніч була коротка, повна нетерплячки. Степ дихав теплом, травами, молодим пахучим полином. В темряві незчисленними зграями сюрчали коники, угорі мглино мерехтіли зирниці. В жіночих бараках довше, як завжди, співали пісень, найпростіших і найбільше хвилюючих, які може утворити людська ніжність і пристрасть. Було зовсім тихо, коли після одної перерви чийсь чистий глибокий голос з несподіваною силою продзвенів:

На вгороді ве-ерба ря-асна-а...

Від цих слів раптом спалахнули, ринули цілі ріки голосів:

Там стояла дівка красна-а!..

Жіночі бараки зразу з'єдналися в жагучому пориві дождання й надії. Хвилі молодости розсунув степ.

Хорошая та й вродли-ива,
І доля нещас-ва-а!..

Голоси широко розпівалися, росли світлом і нестримністю серця, неначе сад, що розпустився в темряві, і, завмираючи, гасли невгамованою тугою. В цій пісні озивалася давнина, її співали на Україні багато віків. Дивізія стояла шатрами наметів зовсім близько, там, біля огнищ, були якісь незвичайні можливості, відвага, сила, юнацтво, стрункість, сміливість, краса, — і жіночі голоси виблискували, як солов'ї у вишневому порості, геть по півночі.

Ранком, удосвіта, червоноармійці почали копати канаву. Чоти змагалися з чотами, сотні з сотнями, полк з полком. Жарти, зачіпливі крики, яскравий сміх розтинали день. Цей степ ніколи ще не бачив такої запальної, веселої, швидкої такої одностайної й самовідданої роботи. Над вечір канава підійшла до Удів, до самої річки, — десять кілометрів були прокопані до кінця. Такого успіху не сподівався ніхто, ні будівельний комітет, ні сама дивізія коли починала роботу. Червоноармійці показали чудо ударництва, зовсім незрівняну потужність колективної праці.

І от знов літня темрява прохолодною м'якістю оточила будівлю. Знов, хвилюючи, запахи трави і засорчали коники. Як яскраво палали тої ночі коло тракторного заводу похідні огнища, як молоді і переможно, аж степ розлягався, лунали голінні червоноармійські пісні, якою силою стверджувало себе тут нове творче життя!..

Те, що нині зветься Тракторобудом, буде за кілька років соціалістичним містом, цілком неподібним до сусіднього Харкова. На перші часи тут утворюється п'ять житлокомбінатів, по вісім величезних домів у кожному. Перший і п'ятий комбінати уже готові, — побудовано дванадцять чотириповерхових домів і чотири шостиповерхових. При житлокомбінатах будують хлібний завод, фабрику - кухню, театр, кілька кінематографів і величезну зразкову лазню, більшу розміром за обидві харківських. Лазню будують з басейном на купання, з вертикальними й поземними душами, з звичайними й лікарськими ваннами, з окремими парнями, на які позаздрять і славетні московські - Сандунівські. При лазні буде пральня й майстерня дрібного латання. Гадають так улаштувати, щоб поки робітник купується, його білизна була випрана, висушена, полатана й випрасувана, щоб верхній одяг устиг пройти хімічне чищення і в прасованому вигляді дождивав свого хазяїна.

З плескаючої конторської покрівлі, коли обернутися обличчям до заходу, видно на обрії вузьку чорно - сіру хмару, що щільно висить над землею. Це дим і порох, що повивають Харків. На тракторному заводі диму не буде, — окремими спорудами й очисниками його спровадять на північ. На північний бік перенесуть і залізничну вітку, щоб не задимлювати оселеної заводської території.

Цілу територію заводу навколо ставлених будинків завалено купами білого дрібнобитого каміння, схожого на мармур. Цей мармуроподібний камінь привозять з чугувських кар'єрів, спеціально розроблюваних для Тракторобуду. Між висипами масного каміння сіріють чотирикутні розчинові загородки для розчину вапни й цементу. Впадає в очі характеристична господарська подробиця: порожні цементні бочки, розсіпані платівки бочкових ребер і навіть обручі від бочок негайно лагодять, щоб можна було знов відправити їх на завод по нові порції цементу. Сива болотня зелень цементного пилу лежить уздовж будівель з усіх боків, надаючи буденної клопітливості кожному клаптикові землі. Важко задкуючи й незграбно повертаючись серед того пилу, п'ятитонновий звідний Морріц, схожий на страховинного слона, хапає високо випнутим сталевим хоботом залізобетонні трами сто шістдесят пудів ваги кожний, і мов ту здобич, несе до збирально - механічного цеху. На будівлі безнастанний стукіт, бряк, гуркіт, гомін, виття пилік, синій дим і червоне зідхання ковальських горен. Над будівлею грають хаотичні хмари галасливих галок.

Погідними днями, замість галок, дзвенять крилами веселі зграї голубів. Безтурботне літання птахів — осінній вісник родючості землі, ядренистого, рясного врожаю, якого вистачить на всіх.

На одному з будинків, що повиганялися вгору, на дерев'яному риштуванні, простелився широкий диктовий плякат. Великі червоні й зелені літери, ніби живий зачіпливий голос, кричать звідти:

Каменяр Судаков кладе протягом зміни 900 цеглин.

Хто більше?

Цей плякат круто спиняє. Він, наче зведений прапор, панує над свіжим цегляним муром,— повз нього не можна пройти байдуже. Але змагання утворює змогу до цілком несподіваних досягнень. За кілька десятків метрів на другому будинку горять в очі нові літери, яскравіші й пишніші від перших.

Каменяр Чеперанів сибірського комбайнбуду укладає за день 1300 цеглин замість 900; хто з наших каменярів дасть стільки саме?

І люди дивляться на врочисто зазивні слова про черепанівську славу хвилинами, як на диво.

Поміж цехами лежать розкопані навали фундаментної землі й купи всілякого сміття. Але вони незабаром зникнуть. По закінченні будівлі цілий заводський двір буде забетонований і заасфальтований на півтора кілометра завдовжки і на півкілометра завширшки. Тут кожен новий день робить великі зміни, роботи йдуть таким темпом, що інколи за тиждень яканебудь дільниця переінакшується й зростає так, що її не можна пізнати. У зв'язку з цим деяким робітникам спало на думку, що було б цікаво відбити ступеневий хід будівельних робіт, дати фотографічну історію тракторного заводу — від дикого половицького поля, від порожніх, завіяних снігом рівнин, від перших під'їздових шляхів і першого барака до закінчених грандіозних споруд. І при екскурсі — базі утворили фотолабораторію, що фіксує не тільки окремі етапи роботи, але й найкращих будівників, окремих ударників і цілі ударні бригади. Тут уже зібрано сотні позначних світлин,— вони стануть основою для майбутнього музею. Завідує фотографічною лабораторією угорець Ріттер, ентузіаст, революціонер, надзвичайно дисциплінована людина, що схвильовано розповідає про будівлю. В його оповіданнях захоплена простота й мужня віра,— те, що він показує й з'ясовує, набуває якоїсь особливої внутрішньої величності.

За територією заводського двору густо чорніють толевими покрівлями Північний і Південний виселки, вулиці довгих велелюдних бараків розмахнулися до степу, наче важкі крила. Тут, в окремих тимчасових будинках працюють пошта, телеграф, партійний комітет, амбулаторія, аптека, Червоний Хрест, хаторівські й церкоопівські крамниці. Тут серед бараків, стоїть кругла, схожа на бензинову цистерну книгарня, за книгарнею тріпочеться за вітром червоний прапор бібліотеки, прикрашеної високим чотирикутним стовпом, на якому буйно згори до низу написано: «Книгу — масам». Стовп цей вечорами (горить з середини кризьматові скла електричним світлом, розсуюючи темряву, як маяк серед моря, і тоді здається, що вертикальний напис твердо встромляє в землю свою невідступну думку).

Робітник Тракторобуду — переважно селянин, виходець із села або звичайний будівельний сезонник, що звик певної пори року йти на заробітки. Головну масу становлять ті, кого розворушила велика реорганізація сільського господарства — люди цілком нових можливостей і нової долі. І може тому ударництво росло тут надзвичайно швидко. Коли влітку ударних бригад було близько сотні, а ударників приблизно дві з половиною тисячі, то в листопаді було триста бригад і сім з половиною тисяч ударників. Одностайність і працездатність бригад творилися професійною роботою, самокритикою, чистенням, видаленням окремих прогульників, іноді навіть позбавленням цілої бригади звання ударної, що впливало дуже сильно.

Разом з тим широко застосовувано преміювання найпродуктивніших груп. В процесі роботи гірші елементи відсівалися, діяльні й самовіддані висувалися наперед. В наслідок того особливо ударними темпами праці визначилася восьма дільниця, а останніми часами п'ята.

— Робітник у масі чуткий і своїм почуванням — державник. Він охоче озивається на заклик, — говорив один керівник будівлі. — Треба тільки вміти правильно підійти. Підхід — всьому голова й ключ.

Зростання ударництва й основну суть його розвитку найвиразніше видно на двох зразкових бригадах бетонників, які уславилися на будівлі своєю винятковою працездатністю. На чолі одної стояв одеський робітник Місягін, на чолі другої саратівський робітник Марусін.

Іван Пилипович Місягін прийшов на Тракторобуд досить пізно і працювати почав щойно в місяці серпні. Його спостережливі очі першого таки дня побачили в бригаді, куді його призначили, розхристаність і безладдя. Там були видимо зайві, непотрібні люди, що марно вешталися з ранку до вечора майже без ніякої роботи. «Навіщо цей баласт?» — подумав Місягін. «Адже вони просто заважають, плутаються під ногами, гальмують справу».

Кожну тачку чомусь возили два чоловіки. Місягін поміркував і полічив, що далеко вигідніше перевозити бетонну замішанку малими тачками. І справді, коли на його пропозицію перейшли на малі тачки, виявилось, що вони мають безперечну перевагу: поки два чоловіки привозили одну велику тачку, з малою тачкою одна людина встигала обернути три рази. Виходило велике прискорення роботи і, крім того, чоловіка десять у групі стали непотрібні. Після такої господарської спроби група обрала Місягіна на свого груповода.

— Будь головою, братку. Тримай лінію, — сказали йому.

Місягін молодий, йому всього двадцять шість років. Він відкинув ясне волосся і, заклопотано подивившись похмурими сірожовтими очима, заявив:

— Тільки умова, хлопці: в діло йти одностайно! Щоб потім не нарікати.

— Гаразд. Не підведемо.

Від того моменту й взяла рости слава групи.

Кожна бригада давала за зміну певну казенну норму — сорок замішанок. В замішанку входила одна частина цементу, дві частини піску й чотири частини грузу. Обсяг її вивозив трохи більше від чверти кубометру. І от після відозви ЦК партії постановили давати бетону в готовому вигляді по одному кубометру на людину, себто збільшити число замішанок у півтора рази. Таке завдання майже всім на будівлі здалося нездійсненним. Були простої через несвоєчасне подання матеріалів, через те, що теслярі запізно підготовляли роботи, через напльовальницьке ставлення деяких осіб адміністрації. Здавалося, що перебороти це неможливо. Але, коли постановили, треба виконувати. А виконувати — значить домагатися перелому в роботі і перш за все завзятися проти простоїв.

— Простій — найшкідливіша перешкода. Тут корінь всякого нашого розладу! — стукав Місягін кісточками пальців по столі.

Першого таки дня бригада спромоглася перевершити норму й зробила п'ятдесят замішанок. Про це дізналися інші групи.

— Що ж? Аби була охота, а зробити все можна, — пішла розмова. — Можна й більше, як п'ятдесят вигнати.

Справді, через день бригада саратівця Марусіна дала шістдесят замішанок.

Тоді Місягін поставив твердо:

— Напинайся, хлопці, не піддавайся! Справа серйозна.

— Натиснемо, — упевнено відказала група. — Їм через нас не перескочити.

І натиснули: другого дня дійшли нечувано високих наслідків, — зробили сімдесят замішанок. На будівлі про місягінську групу вивісили врочистий плякат:

— Бачили? — підморгували місягінці марусинцям. — Чи вам ця дощечка не світить?

— Нічого! — відверталися марусинці. — Ми теж засвіtimo. Дивіться, щоб ви тоді з заздрощів не повсихали!

Минуло днів п'ять. Змагання йшло мовчки. І раптом над риштованням знявся новий, цілком несподіваний плякат:

Марусинці дали за зміну вісімдесят замішанок.

В групі Місягінна голосна розмова:

— В чім річ? Що ми, до хвоста їм пришиємося? Підхилимося?..

— Дамо дев'ятдесят!

— Небезпременно: Хай вони тоді спробують нас перегнати.

— Жени, хлопці, на дев'ятдесят.

І робота закипіла ще завзятіше й запальніше.

Але по інших групах уже неймовірно поставилися до заяви місягінців:

— Де ж стільки накрутити за зміну? Зірвуться! Ніякі жили того не витримують.

Проте на будівлі з'явилося видне на десятки метрів, широко розписане повідомлення:

Місягінці зобов'язалися дати дев'ятдесят замішанок.

Про відступ уже не могло бути й мови. Змагання перейшло в боротьбу. В газеті «Удар» почали друкувати бюлетені про щоденні наслідки тої і цєї групи. Бараки зацікавлено почали стежити, чим кінчиться ця своєрідна боротьба за першість у праці.

— Дарма похвалилися. Не зроблять, — сумнівалися одні.

— А як зроблять! — не дуже упевнено заперечували інші. — Надто вже завзятий нарід зібрався.

— Що з тої завзятості! А сил де візьмуть! В Церобкоопі!.. Адже вони не коні й не машини. Оголосити не тяжко, — нехай спробують зробити!

Але, не вважаючи ні на що, місягінці таки справдили свою обіцянку, і фанерний щит з високости риштовання обвістив про це будівлі. Однак, через п'ять днів плякат був перефарбований — марусинці дотягли до дев'ятдесят чотирьох.

— От чорти! — дивувалися по бараках.

— Завзялися не на жарте.

Місягінці мовчки дивилися на успіх своїх товаришів. Почуття ображеної гідності з глухими ревностями займалося їм у нахмурених очах. І незабаром над збирально-механічним напсом з'явилося кілька нових, яскравих веселих щитів з урочистим коротким написом:

Місягінці дали сто замішанок.

Тисячі людей проходили з роботи й на роботу повз ці щити, — всі бачили, всі читали. Окремі люди й цілі групи мимохіть почали підтягатися, щоб не відставати на надто велику відстань, щоб не червоніти за малі цифри своєї продукції.

— Вони всіх за собою погонять. От побачите! Буде це змагання в печінках нам сидіти — незадоволено шипіли люди, що звикли працювати прокволом.

Раз підчас нічної зміни линув сильний дощ. Місягінці були на роботі.

— Ну, змие сьогодні з наших чортів усе завзяття! Порозбігалися, певне, мов ті миші... — раділи прогульники, виглядаючи з касарень.

Та на диво всім, місягінці не повтікали, осталися працювати й на дощі, поки не зробили визначеної кількості замішанок до кінця.

— Ні, з таким не поміряєшся! — рішили на будівлі.

Місягін запровадив у бригаді чотири твердих правила, яким і повинні були скорятися всі.

— Не спізнюватися. Не прогулювати. Не симулювати. І нарешті, останнє, головне — май сипоньку!

Ці правила обіймалися кожному новому, хто вступав у бригаду, як неодмінні умови, і новак зобов'язувався їх виконувати.

Минув місяць з початку змагання, — і здавалося, що обидві групи дійшли до останньої межі можливих досягнень: обидві давали по сто замішанок за зміну.

— Брат брата вартий: не гідні один одного перебороти. От попідбиралися!

Але раптом випала одна сприятлива зміна, коли марусинці перевищили всі встановлені перед тим рекорди — дали сто десять замішанок. Число вражало. І широкий плякат, сіючи свіжою фарбою, з'явився над нескінченним цехом.

— Невже покрийте нас цією дощечкою? — затурбувалися місягінці. — Невже так і зостануться переможцями? Хоч кров з носа, а перекрити треба, хлопці.

Найзапальніші розхвилювано умовляли один одного:

— Хлопці! Напираймося. Доведем нашу вдачу.

І другого таки дня місягінці зробили сто десять замішанок. Так відтоді й пішло: менш, як сто десять не давали ні місягінці, ні марусинці, змагання дійшло вершка і в стані тривкої рівноваги утвердилось, як непохитна норма й повинність виробничої чести.

Нарід на Тракторобуді молодий. Головний вік дев'ятнадцять - двадцять два роки, більш як тридцять п'ять нікому нема. Завод будує юнацтво й люди середнього віку, що увійшли в Zenit своїх життєвих і творчих сил. Саме тому ударництво й змагання стали тут потужною, повсякденною основою праці.

Змагання стало крім того й дуже доброю школою. З групи Місягіна, а потім з групи Марусіна повиходили висуванці — в десятники, в бригадири й на багато інших господарських робіт.

Місягіна в групі цінять і поважають, не вважаючи на його суворість.

— Ти хоч покричиш, розприндишся, але ти — добра людина, — кажуть йому в хвилину одвергості.

І Місягін свою силу знає.

— У мене такий закон, — з'ясовує він підйоми свого впливу: — робити, то всім робити, сидіти — то всім сидіти. Нікому ніяких переваг, нікого не вирізняти, ні з ким не куматися. Самого себе в групі я ставлю під одну мірку з усіма. Нарід цінує це.

Гаврило Васильович Марусін, головний супротивець Місягіна у змаганні, вийшов з його такої групи, де працював якийсь час за майстра. Він прийшов до Харкова з Сталінградського тракторного заводу, коли будівельні роботи там закінчилися. Потрапив спершу в групу Батищева, але, виявилось, що група в стані розкладу, без дисципліни, без трудової однастайності — й це справило гнітючий вплив.

— Працювали не тільки прокволом, а щиро треба сказати — через пень - колоду. Хоч нерви й кипіли в мене, та коли ти рядовий, важко справу інакше обернути. Довелося дождатися, поки ледарі і тухтії самі себе з ніг позбивають.

Групу Батищева незабаром розформували. Марусін перейшов до Місягіна, що його бригада з самого початку мала славу бойової. Тут він одразу визначився і його настановили бригадиром у нову, щойно складену групу з новоприбулих робітників.

Міць і працездатність групи залежить від груповода, від його організаційних здібностей, від його розпорядницької кметливості й суто - технічного вміння налагодити справу. Марусін, як виявилось, — один із найталановитіших командирів.

— Не затримувати робочої хвилини — от де секрет успіху, — каже він переконано. — Дивитися вперед, знати, що буде за годину, за дві, за день, щоб не вийшло плутанини. Інколи кинеш оком круг себе, а люди працюють без ніякого зв'язку, без ніякої свідомості, не думають, що в них попереду, що позаду. «Хлопці!» —

рикнеш тоді. «Хіба не бачите, — адже ж вам зараз теслярі на п'яти наступати-уть!»

У Марусіна тверді яснозелені очі з надзвичайно маленькими зіницями, швидкими й владними, як у степового кібчика. Він уважно дивиться кожному в лице і каже спокійно й рішуче:

— Людські сили не міряні й ніякою вагою не важені. Не знайдеться ніхто, щоб сказав, де край або остання змога, що далі неї людина не піде.

Марусін уміє переконувати глибокою внутрішньою силою й теплістю свого голосу, простотою, щирістю, якоюсь приязною справедливістю дуже зрозумілих, цвертих, невлесливих слів. Це природжений отаман, проводир, голова армії, він знає, як здобути авторитет і збудити струни гордості.

— Кожне велике питання треба розв'язувати сімейно й поважно, — рубасе він долонею по своєму бльокноті. — Це золоте правило. Дай чоловікові в артілі сімейне ставлення, — він тоді тобі все зробить.

Марусін запровадив змагання у самій групі й палко розповідає про це:

— «Ставайте ви гдвох, а я буду сам, кажу новакам. Ставай, придивляйся. Я сам зроблю стільки, як вас двоє». Поставиш їх на місце, з'ясуєш як слід і почнеш. Ціла група натягнеться, кожна людина тоді вчиться. Руки, плечі, очі, ціле тіло, немов машина. Чіткіший за машину кожен рух. От як треба працювати! Ціх двоє попріли, не годні наздогнати. «Учіться, хлопці, звикайте!» — сміюся я. І вони стараються, кметують, як краще, ладніше зробити. Головне, запал в людині збудити, пружину налапати. Приніс я їм раз газети, ще на самім початку, коли перші наші рекорди виявились. «Ви, питаю, нічого не знаєте?» — «Або що?» — «От слухайте». Та й утяв їм замітку про наші успіхи — з прізвищами, з іменами найкращих ударників, — а там усе було надруковане, цілком. У хлопців зразу очей зірничі поробилися. «А ви розумієте, питаю, куди ви сягнули? Можете уявити, яке місце самі себе поставили? Ви лиш подумайте: цієї газети не один десяток сяє по цілій Україні розлітається, від найближчих до найдальших кінців. Цей номер іде зараз у всі міста, у всі заводи, у всі села, у всі колгоспи, — скрізь про нас статимуть!»... Бачу, радіють хлопці. Я ще більше. «Адже ж, кажу, коли говорити про ширій правді, то хіба ми більше не можемо зробити? Ми можемо таку цифру натиснути, що такої ніде не витискають. Давайте, навчимося так працювати, щоб нас справді люди дивувалися». Та й пішло! Розподіл місць у роботі в мене завжди однаковий. Кожен знає свій номер, ні ближче, ні далі не всунеться, — так, як по деяких бригадах, де щодня по-новому розставляють. Станемо на місця, приміряємося один до одного. Гукну: «Мотористе, давай?» Крехне, зашипить бето-мішка, загримить, залопоче, зачапає. І робота закрутиться, наче ті релі.

В Марусіна багато тонкого педагогічного мистецтва. Він знає, як до кожного окремо підійти, як привернути до себе товариську довіру, на які педалі в людській натурі натиснути.

Один робітник з його групи якось засміявся перед ним захоплено:

— З тебе, Гавриле Васильовичу, напевно в цирку визначний муштрій був би! — А таки так! — відказав він дуже просто. — Коли б любив ще діло, неодмінно був би. Любити треба, мету треба бачити, — в тім ціла штука.

І степу пташині зіниці Марусіна спалахнули суворим світлом.

— В бригаді ми встановили сімейне правило, — каже він поважно. — Коли камав симулювати, краще забирайся. Іди з очей, щоб тебе не було в групі.

В словах Марусіна з гострою й непохитною виразністю звучить отаманська мота: так би тепер говорив, певно, і Стенька Разін.

До закінчення збирання збирально-механічного цеху, ударні бригади працювали без вихідних днів.

— Потім відпочинемо одразу за всі, — вradiли одностайно. — Коли діло гаче, з відпочинком можна й підждати.

І Марусін, тріюмфуючи, згадує:

— Чоловік працював сказано,— до останньої сили.— Затято змагалися навіть за час, коли в зміну заступати. Ми прийдемо, а попередня зміна не йде, пнеться ще кілька замішанок зробити. Отож наші, хто на здачу гостріший, і зчинить крик: «Це що за витівки? Тачки поскидаємо! Кінчай вльот, ташуйся до бісової мами, забирайся без загайки. Ваш термін уже вийшов, нема чого чужі хвилини натягати!» Працювали, треба широко сказати, сказано.

Так минув цілий вересень. Визначений у пляні термін для забетонування збирально-механічного цеху зближався до кінця, а незамуrowаних дільниць залишалося ще багато. Тоді в ударних бригадах бетонників постала думка про штурм—суцільну, безнастанну, безмінну роботу доти, доки буде забетоноване все, до останнього цехового куша. Ідея штурму охопила, як газардовий спортивний похід на змагання у витривалості, в спритності, в чистоті роботи.

Штурм почався опівночі проти шостого жовтня. Бригади, що працювали від четвертої години дня до дванадцятої ночі, не пішли в барак, вони залишилися на своїх місцях. Запрошена з міста духова оркестра вибралася на цехові дерев'яні риштування й заграла марш. Мідяні крилаті звуки труб, середночі, на степовій будівлі, були надзвичайно вродливі й широкі. Яскраві електричні лампи сяяли по всьому цехові. Біля збирально-механічного велетня снували тисячі людей—поприходили копачі, теслярі, столярі, мулярі, ковалі, канцелярські службовці, бухгалтери, інженери, техніки,—з цілого Тракторобуду зібрався нарід. Кожному хотілося взяти участь у бойовому пориві тієї ночі, в кількатисячній феєричній напруженні, що мало перебороти останні труднощі, які осталися до завершення героїчної справи. Продзвенів голосний сигнал, і бетонникам, що не захотіли змінитися, видали для підживлення булки, ковбасу, яблука, газети, печиво,—приставили просто на будівлю в кошиках, як за асирійських або давнь-египетських часів. Партійні й професійні організації зробили все, щоб ніч була весела, дружня, святочно піднесена й бадьора з початку до кінця. Після швидкої, короткої закуски, бетонування пішло немов чарами.

— То була сказана ніч,— згадують тепер робітники.— Щось казкове стало перед нами.

Заводська газета «Удар» протягом ночі три рази випустила екстренні листівки з описом перебігу й наслідків штурмових робіт. Газард охопив людей і ніс їх на хвилях якоїсь нестямної стихійної сили.

— От натискали! З цілої душі чоловік старався.

Мідяні труби оркестри гриміли й співали майже безнастанно до самого світанку. Звуки музики робили роботу незвично легкою, милою, злютованою широким почуттям спільності.

Коли ніч розчинилася в світанку, і над степом високо засиніло небо, оркестра вернула до міста. Вродливі звуки прощальної мелодії, крилато віддаляючись слабнучи, завмерли в осінньому просторі з того боку, де були Харків і давнє До-нецьке городище. На сході заграла зоря.

О дев'ятій годині ранку прийшли теслярі й арматурники, щоб закінчити підготування цехових кушів до дальшої роботи й щоб дати бетонникам хоч трохи перепочити. Бетонники спали не більше, як дві години, коли можна назвати сном зморену дрімоту де хто влучив, в найнесподіваніших позах, в одязі та взутті. Потім знов взялися до роботи. Робота тривала цілий день і цілу ніч. Ця ніч була важка, тяжка, глухіша від першої.

— Ех, музики нема?— засмутили ті, хто був старший.— До музики куди легше. Як розмахне, як піднесе, просто не тямився в такі хвилини.

Перед самим ранком понад степом погнало низькі пелехаті хмари, пішов небувалий, густий буйний дощ. Дощ перетворився на суцільну зливу. Хвисткий дощовий шум, булькання води, дзюрчання потоків заступили собою цілий світ. Бетонники зашилися під дерев'яні риштування, позатулялися випадковими дошками—позбивалися в тісні купки.

Та ледве дощ ушух, всі знов були на своїх місцях. Тільки одна бригада Чернікова розбіглася з будівлі по бараках, решта працювала ще заповідливіше.

О годині дня бетонування останнього куца було закінчене,— і цілий збиральний — механічний цех, як ліс струнких сіро-зелених грабів, опинився позаду, за плечима ударних бригад. Було цілком особливе почуття великого свята, почуття радості, тріумфу, перемоги,— стан незвичайної легкості охопив людей. Бригадири Осокін і Кривченко зняли над цехом червоний прапор, а ввечері Місягін та Марусін засвітили велику червону зорю. Бетонникам тоді хотілося, щоб яскрава п'ятикутна зоря зоріла не тільки Тракторобудові, Харкову, Україні, Радянському Союзу, але й усім п'ятьом суходолам земної кулі.

Після двох напружених ночей без сну й спокою робітники цілий день спивали. Був оголошений зліт ударників для обміркування досвіду й досягнень у дійсно закінчених роботах, щоб гідним способом відзначити щасливо перейдений етап — фундамент дальшого розвитку будівельного пляну. На злеті, докладно уваживши цілу низку фактів та чисел, вирішили, які групи були найстійкіші й найпрацездатніші, котрій з них і які видати премії, за славу працю.

День злету кінчився концертом і кінематографом. Бетонники вже на побудуванні інших цехів, де вони за кілька днів досягли нових, ще вищих успіхів, як перше. Деякі бригади в роботі так внутрішньо приладналися й припасувалися до розумінні технічної трудової вправності, що їх виробничі досягнення ростуть незнантно і якісно удосконалюються. Приміром, місягінці, бетонуючи ливарний цех, перевершили самих себе: за вісім годин звичайної змінної роботи дали сто вісімдесят одну замішанку. Цього числа вперед них не давав ніхто.

... Над харківським половецьким степом, задуваючи низьке перемерзле сонце, тять морозні зимові вітри, леденіє прозоре немилосердне повітря,— гострий шепіть люто обпалює порожнє мертве небо. Степові простори в німому блиску вигнуть холодом та снігом від одного краю обрїю до другого, наче скам'яніле море. І на Тракторобуді робота йде не слабнучи. Людина придумала тепляки, особливі рівальні камери, закриті похідні печі й, перемагаючи природу, мужньо робить своє діло. В морози, в хуртовини під скаженими вітрами, тут твориться велетенська йстерія для перемоги над бідністю й млявістю нашого малорухливого існування, над первісною селянською кротячою працею в ім'я соціалістичного майбутнього. Десятки й сотні тисяч тракторів довженними колонами незабаром підуть відсіля у всі кінці республіки, щоб до ґрунту переробити сільське господарство, щоб зрушити жирну українську чорноземлю для багатих урожаїв. І нова буджена для життя земля зацвіте нечуваною силою й радістю для всього трудячого люду, зацвіте такими чудовними можливостями, які перетворять і саму людину.

М. ТРУБЛАІНІ

НА БІЛОМУ МОРІ

НАРИС

У тумані в далечині край моря маячить наче густе повітря.— Зимовий беріг. Наш курс од нього — носом на Терський беріг. Так звуться береги Білого моря. Це море має багато берегів. Покручене, розтягнуте у різні боки, подіравлене островами, мілинами, підводними скелями — таке воно.

Біле море — чорне горе. На земній кулі багато морів, знають їх океанографи та моряки. Найгірші моря: — Охотське, з його постійними туманами, перемінними течіями, холодними штурмовими вітрами; погані закрижанілі полярні моря Баренцове, Лаптевих, Карське; є Біскайська затока, де в шторм лише піна скаженіє замість води. небезпечні — Саргасове й Коралове моря. Але найогидніше для моряка океанського плавання — Біле море.

Не море, а суцільна мілина, коли глянеш на мапу. Серед одмілин і островів обережно пробігаються пароплави великої углибки за маяками і всілякими знаками морськими слідкуючи. Острови: Соловецькі, Моржовець, Сосновець і багато інших засмітили Біле море. Течії нестійні, мінливі, як настрої п'яного штурмана дрейфують пароплави. Літом тумани, а зимою криги вдягають море.

Немає такого судна у Білому морі, щоб не сиділо на міліні. Мало є тут капітанів, що не зазнали неприємності, коли його пароплав дряпає ґрунт.

«Сибіряков» пробирався в тумані, даючи гудки. Один з кочергарів, режучоючись на вахту, перся на борт:

— Такий туман був вчора, — розповідав він нам, потім замрячив дощ, почало смеркатись, вітер рванув балів на 5 може, 6.

Він розповідав про аварію рибачього траулера, що на ньому служив перед «Сибіряковим».

— Змінився з вахти після дванадцятої ночі. Пішов на камбуз¹⁾ по окріп для чаю.

І в той момент коли він увійшов до камбуза, траулер виплигнув на скелю. Люди за інерцією попадали головами в напрямку носа. У темряві сталася паніка. Майже вся машинна команда разом з матросами кинулась до шлюпки. Спустили її і, не зважаючи на заборону від капітана, покинули траулер. На судні залишились капітан, штурмани, боцман, один кочергар, машиніст і кок. Корма занурилась у воду. Ніс стирчав на скелі. Всі зібрались на бак, загорнулись у ковдри і мовчки коцюбли під дощем, слухаючи з темряви сердитий плеск хвиль об скелі.

Радист послав SOS у темряву — люди чекали на ранок і на рятувничі судна. Уже розвиднялось, але рятувниче судно не поспішало. Перед полуднем з ближчого берега з'явилися рибалки.

Наш капітан Федір Іванович добре знає, чим загрожує мілина: небезпекою для життя, а потім, на березі, відповідальністю перед конторою та слідчим. Він не любить мілин і обережність його надзвичайна. Траплялось і йому сидіти на них.

¹⁾ Корабельна кухня.

* * *

У безсніжні місяці, коли море вкривають криги, з'являються мисливці. Першими йдуть брати: «Сєдов», «Сибіряков», «Русанов». За ними іде сильний, незграбний «Малигін». Шукають тюленя. На кожному з них більше сотні поморів — гроза морського звіря. Тоді тріщать постріли над закрижаним морем і вмирають десятки тисяч тюленів.

Аероплян — спільник мисливців. Він кружляє над морем, летить од Сосновця Моржовця, завертає до берега, а відтіля через море мчить до Архангельська, гугаючи низько над кригами, здіймаючись д'гори над туманами. Він розшукує звіря, і дає знати про його лежбище на криголами.

Хвалять моряки мисливці пілота Бабушкіна, що працював тут. Хвалять нещасливого Томашевського. Не хвалять того, хто працював останньої зими. Усю зиму ремонтувався самолёт, літав раз на місяць і жодної допомоги від нього не було.

Самі моряки шукали звіря. Навмання вели капітани криголами, віруючи в своє щастя і сварившись з іншими капітанами, коли ті йшли їхнім слідом.

Багато було пригод у цих кригах.

* * *

«Сибіряков» був першим великим криголамним пароплавом, що його послано Білому морі полювати на морського звіря. То було 1918 року. Того року «Сибіряков» мав невелику здобич, а все-таки привіз 8.000 тюленів у своїх трюмах. А за кілька років він виходив уже не сам на цю роботу, серед пловучих криг, а разом своїми давніми приятелями «Адвенчором» та «Беотіком» і криголамом «Бре-м». На кожному з них чоловіка 140 — 150, бо крім команди, більше 100 мисливців з біломорських осель.

З великою охотою Федір Іванович ще і ще раз розповідає, як полюють тюленя, бєлька та хохлушу. Він захоплюється спогадами про свої спостереження за морським звірем, а особливо тюленем. Тюлень — його улюбленець.

Деяка література в книгозбірні червоного кутка, що у нас на кормі, поруч з книгою кочегарського кубрика та оповідання Федора Івановича і Миколи Івановича і наших механіків ознайомили мене з морським звірем біломорським та північним.

Гренландський тюлень, мешканець пловучих криг Полярного моря. Він живе в морі, дихає повітрям і плодиться на кризі. Любить лежати і спати на кригах, а вночі і спить у воді лише висунувши голову. Дорослий тюлень, завдовжки до двох метрів — два метри і важить десять — дванадцять пудів. Його шкура разом із кістками важить пудів три.

Так звана біломорська отара гренландського тюленю з'являється з півночі з Шпіцбергена та землі Франца Йосипа у Біле море в січні, коли це море, що нагадує велику колбу з вузьенькою горляночкою, вкривається плавучою кригою. Біле море не замерзає, — бо воно досить солоне, та ще тому, що має надзвичайно сильні припливні та відпливні течії. Лише обмерзають береги крижаними льдами завширшки кілька кілометрів. Щоденні припливи та відпливи, течії і вітри дуть ці берегові поля криги, і розносять кригу по морю. Поволі море вкривається битою плавучою кригою, невеликими полями та торосами. На цих полях зимують тюлені, що ціле літо мандрував десь під 80° північної широти в районах північної криги. Тут тепла вода, крига і повітря збігаються в тій відповідній пропорції, що тюленеві потрібно. На мілководді достатній харч. Сюди йде тюлень зимувати. Іде величезними отарами, бо тюлень тварина суспільна і не любить самотності.

На квадратний кілометр крижаного простору, розташовується кілька тисяч тюленів. Колиш перед імперіалістичною війною тюлень був на всьому просторі цього моря — колби. Але тепер...

— Щось йому зробилось,— каже Федір Іванович — перемістились залежки на Північ, найбільше його в гирлі моря.

Очевидно, налякали звіря мисливці та пароплави, що в часи імперіялістичної війни їх кількість в цьому морі значно збільшилась.

Зрозуміло, чому в Білому морі так багато улюбленого від Федора Івановича белька, тобто маленького тюленя, що має 3 — 4 тижні од народження, що його вже покинула мати і що ще не вміє плавати. У самиці материнського почуття, тільки трохи більше ніж у сороки. Вона покидає свою дитину швидше, ніж квочка курча. І маленький тюлень — зеленець, чи бельок, такий саме безпорадний, як маленьке жовтувато-пухнасте курчатко. Хижі промисловці б'ють його вельми багато. Так минулого року криголамні пароплави вираховували, що з загальної їхньої здобичі, 60% припадає на це маленьке звірятко. А скільки гине белька, коли неждано вдарить суворий мороз, або могутній крижаний шторм, кидаючи кригу на кригу, хвилями змиває звіря у море. Ліхї полярні лисички,— пєсци, бродять по цих самих кригах біля берегів, пошукуючи здобич і нищать белька та хохлушу. А чи корисно бити белька, коли він дає приблизно четверту або п'яту частину того, що дає дорослий тюлень?

— Знаєте, шкода... дуже шкода, коли б'ємо белька або хохлушу... Ну...

Розводив руками Федір Іванович.

Очевидно всі наші промисловці розводять руками, бо до цього часу не вжито ніяких заходів, щоб заборонити це злочинне полювання.

Посилаються на те, що, мовляв, норвежці б'ють і їм уся здобич відстанеться, коли ми не будемо бити. А норвежці...

— Знаєте, які? Тут в гирлі їм приділено певні ділянки для полювання. Є спеціальна угода, і ми за те гроші з них беремо. Так вони знати ніяких меж не хотять. Куди не прийдеш, там їх і застанеш. Милі на 3 на 4 од своєї ділянки одійшов, на нашій ділянці тюленя натрапив і б'є.

Так запевняє Федір Іванович.

А у мене в думках постають історичні приклади: морська корова, кіт, котик, морж. Уже півтора століть ніхто не зустрічав у морі цієї тварини, що колись звалась морською короною і м'ясо її цінилось, як надзвичайно смачне. Морську корову перебили пожадливі промисловці і недаремно Редяр Кіплінг у своєму оповіданні малює фантастичний, неприступний острів, куди заховалась морська корова.

Колись на Шпіцбергені (ще раніш, що тепер Свальбардом звється) за короткий час виросло голландське місто Смеренберг¹⁾. Там були житлові будинки, шинки і готелі, крамниці і контори, кузні і пекарні. Туди щоліта з'їжджалося до 300 кораблів і понад 15 тисяч народу. В ті роки лише з гирла рік Ельби, та Везера, як переказують німецькі історики, щороку виходило 50—60 кораблів у супроводі військових конвоїрів і рушали до берегів Шпіцбергену бити кита. В Смеренберзі ціле літо палали печі, де витопляли китовий трин. Відтіля каравани вивозили китовий ус, шкури і трин. Історики запевняють, що два китобой Вільями Скорєбі протягом 12 років зробили 17 подорожей на Шпіцберген, вивчали острови і на китовому промислі заробили півтора міль. карбованців.

Тепер на Шпіцбергені од Смеренбергу залишився лише цвинтар. Про Смеренберг забули промисловці, забули й про китобійний промисел, бо китів у тих водах нема. Лише рідко рідко попадається цей могутній звір, щоб нагадати про себе, але ніхто серйозно не говорить про китобійний промисел.

Звір, що давав 100 бочок трину залишився у холодному європейському морі, лише для музеїв.

Алеутські і Курільські острови, острови Берінга, узбережжя Камчатки... В тихоокеанських водах були десятками, а може і сотнями тисяч морського котика.

¹⁾ Переклад — місто сале, трину.

ли, кажуть, випадки, коли для того, щоб підбити ціну на розкішне цінне хутро, сячі шкурку палили промисловці. Били нещадно, і поки уряди спохватились пролити котика од вовк - ларсенів і смерть - ларсенів їх залишилися маленькі райки. Довелось виписувати за малим не на кожного пашпорта. Тепер сильна, оздена охорона вартує кілька сотень, навряд тисяч цього звіря. Б'ють його за спеціальними дозволами лише десятками.

Професор Візе прийшов до висновку, що біля Землі Франца Йосипа не залилось моржа. Правда, цей висновок, як говорить він сам, спростовує норвезька еса, яка повідомляє ніби в 1929 році в тому районі норвезькі промисловці вбили моржів. Є морж ще в Карському морі, куди не особливо ризикують заходити норвезькі промисловці, та рідко, рідко попадається в Білому морі. Частіше у Бацьовім і Гренляндському. Правда, СРСР має значну кількість моржа у Берінгову та Східне - Сибірському морях. Але в першому американські хижакі, що ввають не на наші закони і інтереси, а на наше безлюддя у цих морях уже дочують моржа. Це робиться тим паче тому, що з 1918 року в Америці почала державна охорона цього найбільшого ластоногого, і тепер там його б'ють річно лише десятками.

Найбільші моржові лежбища у нас в районі майже неприступного для звичайних промислових суден острова Врангеля, куди через криги з труднощами добиваються навіть криголами.

Морська корова, кит, котик і до деякої міри морж, грізна передсторіа до Гренляндського тюленя. Та і сам Гренляндський тюлень в своїх отарах фавндрендський та янмаїнський на порозі винищення. І лише біломорська отара тримається. 300 — 500 тисяч голів з цієї отари вбивають щороку і більшість цього числа припадає норвежцям. Так, 25-го року норвежці взяли в наших водах зовсім 400 тисяч голів тюленю. У нас найбільша добыча була 28 року, коли було забито більше 170 тисяч тюленів. Минулого 30-го року за весну криголами пароплави взяли 130 тисяч тюленів.

Числа значні, і хоч гроші за них теж значні, але вони повинні примусити ставити питання, чи це не за рахунок основного капіталу.

Але, хто підрахує, скільки є звіру у воді та на кригах? Це не легше, ніж підрахувати скільки риби в морі, або скільки птиці у лісах.

Наші вчені б'ються над цим питанням. Якийсь інститут пробував це зробити опомогою аерофотоzdіймання. Намагались зфотографувати звіря, коли він лежить на кригах. Безперечно, найкраще було б дізнатись, скільки щороку маємо моржів. Та виявилось, що зфотографувати цих крижаних «курчат» найважче. Вони ховаються серед крижин, і точний облік їх неможливий. А коли вони стають на льоду, то розбиваються на невеличкі зграї і розповзаються по всьому морю. Найлегше нібито зфотографувати лисунів, тобто тюленів самців, коли вони лежать на кригах і вилинюють.

Наприкінці квітня 1927 року зроблено одно таке більш менш вдале фотоздйняння і за тією світлиною нараховано щось 700 тисяч лисунів. Але в той же час на морських кригах, було ще одне місце, де в значній кількості лежали лисуні. Це, встановити наявність хоча б самців тюленів у Білому морі не вдалось. Один професор, вирахував, що за тієї добычі, яку ми (разом із норвежцями) маємо щороку, аби тюленьча отара не зменшувалась, треба щоб нова мала 10 — 11 мільйонів лисунів, і щорічний приплід принаймні 3 мільйони. На думку того самого професора, щоб зберегти, за дуже приблизними підрахунками, протягом року можна вбивати 200 тисяч, навряд чи 250 тисяч тюленів.

Характерне ще одне явище, що на нього посилаються дослідники цього питання: коли з убитих тюленів знімають шкури та сало, то так 20 — 30% з них мають старі кулеві рани. Безперечно, що це доводить за той факт, що нині на наших водах почалося знищення цінного звіря.

— На наш вік, то може й вистачить —

Зауважує Микола Іванович в наслідок нашої розмови про полювання на тюленя.

— Ні, бєлька треба заборонити бити. Наполягає Федір Іванович.

А тимчасом звіропромислова фльота наша зростає; замість великих пароплавів тепер особливу увагу звернуто на вітрильно - моторні суда норвезького типу, що на них всієї команди 16 — 18 чоловіка. З них 10 звіробітів. Ці звіробіти тут же за матросів. Таке судно бере за рейс від трьох до п'яти тисяч звіру. Бувають, звісно, невдачі, коли мисливці повертаються з рейсу з кількома сотнями голів. Але коли налагоджено аеропляну розвідку, то цього, звісно, не буває.

Таке судно промишляє не лише весною, коли тюленя б'ють в Білому морі, але цілий рік бродить по морях між Шпіцберґеном та Францом Йосипом, навколо Нової Землі, добираючись до кріг і відшукуючи собі споживу. Вони не обмежуються лише тюлєнями. Морж, морський заєць, нерпа, а останній час і білуха, кожен звір може натрапити на гостинність мисливців. Навіть білого ведмедя на обминають. Розказують, що «Седову» підчас одного промислового рейсу років три тому, вдалось близько ста ведмедів взяти. Правда, крім шкури він мало чого дає. Сала не так багато, а м'ясо не таке вже смачне, щоб люди його їли, коли є інший харч.

Але поки всі інші звірі не дають того, що дає тюлень. Маленьку нерпу б'ють мало. За нею полює переважно місцева людність для своїх потреб. Нерпі оддають перевагу через її смачніше м'ясо за тюленяче, а з красивої нерп'ячої шкури виробляють взуття та навіть одяг. Нерпа харчується такою рибкою як сьомга, навага та тріска, а тому тримається біля гирла рік. Розмір її, довжина близько метру, трохи більше 5 — 6 пудів ваги, з якої на трин припадає пуд — півтора.

Морський заєць такий самий тюлень, лише колір його срібляно - сірий, та розміром він майже вдвічі більший — пудів 18 — 20, більший за свиню, як корова.

Є ще один звір у північних водах, що його до цього часу майже не б'ють, а треба було б бити. Це — касатка. Страшний хижак для нерпи, тюленя, і навіть для кита. Цей зубастий хижак нищить їх. Тепер їх помічається у Беренцовому морі велика кількість. Касатка має довжини метрів до 15 і дає трину 3 — 4 тонни.

Такі промислові ресурси нашого Північного моря біля європейських берегів СРСР. Такий стан промисловості, що дає кожного року кілька мільйонів карбованців. Ця промисловість і те становище, в якому вона перебуває, та її перспективи вимагають серйозної уваги.

— А спеціалісти ці норвежці...

Це продовжується розмова на ту саму тему.

— Залізе між кріг, лише клотик фока із за тороса визирає... Маленьке таке... Миршає... І шукає звіря.

Старий механік розточується компліментами на адресу норвежців, рідко, рідко, пошепки, щоб не чула Оля, приперчивши комплімента не зовсім делікатним слівцем.

Федір Іванович уже заволодів мною остаточно, бо Микола Іванович пішов на вахту, увійшовши в газарт, розповідає зі всіма подробицями, як весною полювали тюленів.

— У нас було 130 мисливців. Шукаємо звіря, а його нема. Самоліот нічого не повідомляє.

— А тут «Малигін» за нами ув'язався...

Це перебиває механік.

— Так... Де його шукати, хто його знає...

— А Чертков, капітан «Малигіна»...

Знов механік устряв.

— Та чекай...

— Та чого там чекати...

Не дає спокою нікому Володимирович, і сиві очі лукаво підкочуються до брів.
— Пішли мисливці на розвідку. Одягають білі балахони поверх одягу, щоб не так помітними бути. Як підходять до звіря, а один стрілець, гарпунищиком зветься, але це по старому, коли гарпуном звіря, кита били, ну, тепер, звісно, стріляють, не сторожевого. А вони розумні звірі, виставляють сторожевого. Ну, раз сторожевого стукнули, то ще тих, що ближче до води, одразу стріляють бо як почнуть падати у воду, то всю отару сполохають.

Федір Іванович ложить руки трохи вище живота, пальці в пальці, упираючись нігтем на рану обшивку спинки креселка. Дивиться кудись у глибину, наче хоче продовбати чорну церату стола, трохи голову хилить на бік і підсмикує густі рови.

— А як надibaють велике лежбище, пішли стрільці вперед, тільки й чуєш запах, пах, пах, б'ють звіря, а за ними інші промисловці йдуть. Одні шкури здійсмають разом із триниом, а за ними йдуть, стягують шкури до купи, а ми вже забираємо їх на пароплав.

— А пригадаєш Федоре Івановичу, як Чортков за нами ув'язався — не заспокоюється механік, — куди ми, туди й він. Залізку знайдемо, «Малигін» своїх мисливців спускав. А наш капітан на мостикі стоїть та лає всевишнім у повітря. А малим горлянки не розірве. Ото сміху було...

— Ну, Чертков то нічого, а коли норвежець ув'яжеться, тоді досадно, — заважає Володимирович, уже серйозно, без жодного натяку на якийсь жарт. — «Малигінці» все ж свої, і поляяться не жаль, і здбичі трохи візьмуть, так на березі пивній помиримось.

— На фансботах мисливці виїжджають, це вітрильно — моторні човни, такі великі. Судно стоїть, а мисливці на фансботах поміж криг за звірем. Коли залізка зупиняється, так на судні лише капітан з мотористом залишається.

— Поспішати треба. Ану пурга зірветься, шторм, або хоча туман ляже — пропаде здбич. Тому поспішають.

— Але одразу до купи не кидають. Раніш дають остигнути, бо інакше прітимає спріє. А коли сонце пригріває, то одразу треба перевернути на спину. Спиную криги. Інакше пропаде шкура... І зразу ж здирати разом із салом.

— Тоді шкури у трюм, лише дрібним льодом пересипаєм...

— А ходимо на промисел двічі. Наприкінці лютого виходимо в море, а на попутку квітня повертаємось назад, здаємо здбич. Беремо вугілля, воду, харчі а й тижнів за два знову в море. Тоді аж у травні, коли Двиною крига пройде, приїждимо до Архангельська.

— З Мурманська нашу здбич все одно до Архангельська привозять. Там вже достатньо розчищають на різні сорти. Топлять трин. З шкурами не знаю, що роблять.

Це все були відповіді, що ми, троє новаків, Слесарев, Зак і я мали від наших моряків на нечисленні запитання про тюленячий промисел, починаючи від того ти тюлень звір, чи тюлень риба і кінчаючи — скільки тюлень коштує.

* * *

Часто доводиться чути, що на Півночі за полярним колом немає життя. Там пустельне море, або мертві крижані простори. В широких колах людности панує przekonання, що там, в Арктиці немає життя, лише злющий, надзвичайної сили вір — білий ведмідь, бродить голодний серед фантастичних крижаних нагромачень.

А насправді? Тварини величезної ваги, їх тут мільйони голів, випасаються на цьому «пустельному» морі і кожна з них набирає сала пудами, щоб вижити в несприятливих умовах, де середня температура року багато нижча від нуля.

Ноги перетворилися у ласти, щоб ними загрибати воду. Сало і м'ясо тримають десяти чи двадцятипудову вагу на воді.

Які ж мусять бути багаті морські пасовища, де випасаються мільйонні отари такого звіря.

Коли Нансен на «Фрамі» почав досліджувати плянктон полярного басейну, він був здивований неймовірним багатством органічного життя під крижаним покривом в холодних глибинах цього басейну.

Коли коштовна промислова риба півночі тримається у теплих струміннях гольфштрему, то морський звір того не потребує. Йому потрібна пловуча крига. Довгими полярними ночами, в розталих світанках, в світлі добових полярних місячних ночей, сплять тюленячі отари на кригах, ховаються у воду од ведмідя й людини, і там же шукають собі харч. Коли над полярним обрієм виповзає сонце і низько, протягом цілої доби, кружляє над морем і градуси тепла поволі осідають та концентруються на водній поверхні, щоб одігнати пловучі криги на Північ до 80° північної широти,— бо далі майже ніколи не пробивається чиста вода Баренця опалена опаленням системи Гольфштрему,— тоді мандрують тюлені на Північ. Вся біломорська отара невеличкими загонами, сотнями, полками, рідко дивізіями, разом з кригами поспішає до північної прохолоди.

Сотню років тому, там тюлень мав лише одного ворога — білого ведмедя. Тюлень не знав людини, бо людина прийшла на береги Північного моря,— для тюленячої історії,— недавно, а кораблі пішли до 80° уже зовсім недавно.

А може раніше тюлень не тікав, не мандрував так далеко на північ,— де ворогом єдиним його був білий ведмідь, а може ще касатка.

Може тюленяча історія ці подорожі знає вже після того, як на берегах Північного моря з'явилась людина, на північ од Тромсе, Варде, Архангельська — пішли кораблі під вітрилами з гарпуниками, що кидали гарпуни, у нешкідливих китів, били палками і гарпунами тюленя і погнали його, разом з його першим ворогом, білим ведмедем, за 80°, де вічна полярна крига.

Вічна? Хто знає.

Тюленячий ворог — людина, що змінила гарпун на «бердан» та «ремінгтон», а ці на п'ятизарядну «Круг - Йоргенсен» додавши до того спеціальну гарпуно-рушницю, ворог, що змінив вітрильний корабель на широкоребрый пароплав, якого кригою витискує на льоди, а той останній на криголами, які ламають п'ятиметрові криги,— той ворог б'ється щоб знищити криги, починаючи з вибухів динаміту, переходячи через топлення криги термітом до проектів підогрівання гольфштрему,— хоче знищити вічні криги.

Полярними веснами, на пловучих кригах між двома «носами» Каніним та Свяхтим трицять постріли з гвинтівок мітких стрільців руських, поморів та норвезьких мисливців. Ясними соняшними ранками, що тягнуться цілими днями, родяться і вмирають тюлені. Родиться чимало, але вмирає, здається, більше. Чи не забагато?

Чи знайдуть тюлені, як морські корови Ред'яр Кіплінга таємничий острів, щоб заховатися од ворога — людини.

Під 80° північної широти, де вічна кромка вічної полярної криги, людина їх знайшла. Людині належить усе на земній кулі.

Людині належить тюлень.

Не треба самим себе обкрадати.

У каюткампанії за столом довго сидять вільні од вахти механіки і штурмани і пригадують всі пригоди. Хто розповідає про «Русанова», хто про «Седова», хто про «Малигіна». Криголімники на всіх криголамах плавали. Цього року на одному, другого на другому. Буває, що за рік тричі криголім змінить. Пішов криголім у ремонт, списують частину команди на другий криголім. Повернувся моряк з

відпустки, а його пароплав у морі,— переписують моряка в резерв, а відтіля на інше судно.

У маленькій каюткампанії безперестанні розмови.

— А хто був, коли ми на «Седові» біля Моржовця двох поморів на кризі найшли.

І йде оповідання про те, як на кризі понесло у море двох мисливців поморів. Носило їх більше двох тижнів. Один літній помор, другий — молодий. Голод і навколо море та криги. Ненадійне судно крига. Кожної хвилини можна було сподіватися шторму, а тоді вітер здійме хвилі, ударить кригу об кригу — що буде? Молодий помор одморозив ноги. Засумував старий і надумав він кінчати ризжану робінзонаду плигнувши в море.

Не лише в книжках буває, що в останню хвилину з'являється порятунок. І трапилось на Білому морі, короткого, передвесіннього дня. Старий почув гуркіт шторму, і ось над кригою пронісся Юнкерс, що його пілотував, не пригадаю, чи Бабушков, чи Томашевський,— зробив двічі коло й полетів геть.

Передумав старий плигати в море, і не даремно. Другого дня знову з'явився пароплав, а за ним підійшов криголім. Поморів врятовано.

Другий механік розповідає трагі-комічну історію, як колись з Соловецьких островів одного манаха на кризі одірвало од берега. Манах рибу ловив, коли зірвався тер, закрутилась завірюха, крига тріснула під берегом. Понесло кригу на хвилях. А два дні піднесло до берега недалеко і носить повз берега. Бігає манах по кризі. Терз, злякався. Спочатку богу молився, а днів за чотири покинув. Так із тиждень силою його бідолаху повз береги, поки з берега помітили людину на кризі. Як вивезли ченця на беріг, то забожился, що більше до острівного монастиря того повернеться.

Так у розмовах за шахами, за доміном проходять години. Чотири години на хвті проходить штурман по капітанському мостіку, а механік стоїть біля машини. Сім годин відпочинку і знов вахта.

* * *

Пізно по весні повертаються криголами з промислу, привозять кожний 20 — тисяч шкурок тюленів та тюленьче сало на салотопні заводи — залишаючи в морі кілька мільйонів пудів телячого м'яса.

До речі, нині порушується питання про використання цього м'яса. Безсумнісно це рація, бо: поперше в м'ясі залишається дуже багато трину, так потрібного нашим миловарням, і подруге — м'ясо тюленя, споживне. Адже його м'ясо — головніший харч тубільців півночі, ескімосів та морських чукчів.

Здають криголами вантажі й йдуть в ремонт. Нашвидко ремонтується їх і в північній — серпні знов вирушають у рейс. Одні йдуть на Нову Землю, в наукові експедиції, інші, як «Малигін», ведуть чужоземні суда в Карське море, а «Сибіряков» і «Русанов» інколи йдуть з вантажем до Німеччини, або Англії.

Так пролінають морські дні моряків. Двотижнева відпустка за рік, і знов море. Є такі, що 2 — 3 роки без відпустки, щоб потім зразу взяти півтора - два, то й три місяці відпустки.

* * *

На пароплаві його звали художником. Ця назва за ним прицепилась після того, як у каюткампанії з'явилась карикатура на нашу товстуху Олю № 2, що їхала на «Седов». На карикатурі Оля розчавлювала крісло, а Борис Петрович стояв над нею на одному коліні і протягав свої руки.

Але був він не художник. Він був студент поліграфічного інституту, спеціалізувався на оформленні обгортки для дитячих журналів і тимчасово працював за випускового маленької комсомольської газетки на півночі.

Ми жили в одній каюті, що визирала ілюмінатором через правобортний спардек у море. Його ліжко висіло над моїм, але ночами в каюті він спав сам, бо я утік од блощиць, спочатку на палубу, потім на канапу до каюткампанії, і нарешті на стіл до червоного кутка, де слухав, рипіння стернових приводів, дрэготіння од ударів гвинта та поворотів дейвудного валу і скреготіння пацюків, що добирались туди з трюма.

Прізвище його було Закс, але обличчя не асоціювало із загсом, бо воно було дуже зелене і стомлене.

Подорож морем, безперечно, була для нього корисна.

Лише, коли вітер добавляв хвиль, і «Сибіряков» починав важко хилитатись з боку на бік, а бризки летіли до нас в одкритий ілюмінатор, тоді художник зеленів ще більше, лягав на ліжко, потім зіскакував і, тримаючись руками за двері, стіну — бо судно розгойдувалось не як колиска, материнською рукою, а сильними несподіваними ударами хвиль у борт, — і йшов до каюткампанії або на палубу і дивувався своїм почуттям.

— Невже ж не можна звикнути?

Питав він кожного.

— Невже вам нічого?

— І дивувався, що іншим нічого, а потім хвалився, що він тримається добре і гойдання боїться не дуже.

Він любив малювати, цілими днями розмовляв про мистецтво, завидував Луначарському, що той добре знає хореографію, і захоплювався якимось професором, який зумів створити кольорову таблицю і всі відтінки усіх кольорів, що їх сприймає і одрізнює людське око, занумерував за тією таблицею.

— Сумненько, але мені подобається, — ділився своїми враженнями од подорожі. — І я обов'язково ще кудись поїду. Куди ж би поїхати?

Він дивувався з кожної дрібниці і все не міг звикнути, що тут пароплав, бо ілюмінатор називав віконцем, палубу — підлогою, каюту — кімнатою, трос — мотузкою, а трап — драбиною.

А загалом це прекрасний співмандрівник, що вперше бачив море, вперше жив на пароплаві і вперше забирався так далеко на північ, багато допомагав нам цим розважитись, розповідаючи цікаві історії та провадячи філософські диспути з Леонідом Васильовичем.

А останній не може не попустувати.

За обідом Володимирович зачав сварку з Борисом Петровичем, як визначити радіус дієспроможности радіостанції. Борис Петрович висловив гадку, що це можна визначити за таким, приблизно, принципом: скільки ват міцність, на стільки миль передати можна.

Володимирович почав його атакувати. Як це так, адже їхня радіостанція на 100 ват, а зимою з Мурманська зв'язувались з Балтикою.

Льоня щось мовчки думав, водячи виделкою по порожній тарілці і зауважив, що смутно стояти на варті, мовляв, добре було б там голосномовця поставити.

— Борисе Петровичу, — спохватився Льоня, — у нас в штурманській рубці радіопеленгатор мало використовується. Ото, коли б налагодити і концерт приймати.

— Це не можна! Скопив Борис Петрович.

— Чому?

— Ви попсувати там усе можете.

«Сибіряков» має радіопеленгатора. Це наздвичайно цінна річ для пароплава, що ходить в туманних маловивчених морях. Коли немає сонця, і штурмани не можуть за допомогою астрономії визначити місце де саме судно, тоді вони кличуть радіста і разом з радістом, а часами і без нього, це залежить од досвіду та знань штурмана, — за допомогою радіопеленгатора починають визначати свою географічну широту та довжину. Невеликий апарат стоїть у штурманській рубці. Його налагоджують, як гітару, то підкручуючи, то розкручуючи, довлять хвилю якоїсь

радіостанції, одної, другої і коли піймають, креслять на мапі лінії і на перекресленніх ліній знаходять своє місценаходження з винятковою точністю.

Борис Петрович рішуче протестував проти барбарського використання радіопеленгатора.

— Так ви ж зрозумійте, — наступав на нього Льоня, — мені не буде смутно, а раз, слухатиму якусь арію, і не треба буде слідкувати за штурвальним, кожному вилину на компас поглядати. Лише з курсу трохи збився, так пеленгатор захрипить, бо замовкне.

— Ні, це ні в якому разі не може бути дозволеним. Розрядяться акумулятори, ямпі перегорять...

Розпалювався Борис Петрович.

— Чудно!

Стискував плечима Леонід Васильович, а йому піддакував Володимирович.

Після чаю ми розійшлися спати. Вдень загалом я спав довше ніж вночі.

Прокинувся над вечір, хоч в каюті важко відрізнити три години дня, од дев'яти, а десяти вечора. Прокинувся од якихось чудних, риплячо-шиплячих звуків стриманого сміху.

То були Володимирович і Льоня. Роздобувши десь старого грамофона, купленого кілька років тому за кордоном, і поламаного вельми за ці роки, вони налагодили його, замінивши пружину мотузкою. Механік тягнув за мотузку, турман натискував на голку, і з грамофона видавлювались якісь хриплі звуки, що нагадували попсований гучномовець. Цей апарат винахідці назвали «Perpetum mobile» і вирішили поставити у лазні, проти (каюти радиста, таким чином, щоб йому видалось, ніби це на капітанському містку хрипить.

Маленька подія на сірому фоні похмурого океану виросла у велику розвагу в половини пароплава.

Найсмішнішим було те, що коли змовці зачинились у ванній, — це було тоді, коли радист спав у своїй каюті, — і один надривався тягнучи за мотузку, а другий, тиснувши на голку, на згуки «Perpetum mobile». Прибігли обидві Олі та троє четверо вільних од вахти людей, а радист спокійно спав. Володимирович і Льоня, бачивши од сміху з досади розводили руками.

— От спить. Невже йому позакладало?

Всі один за одним підходили до дверей Бориса Петровича, припадали вухом до неї, але з каюти жодних звуків.

Нарешті, умовилися, що хтось постукає, щоб його розбудити.

Розбудили. Радист вийшов з каюти, свіжий і рожевий після кріпкого сну. Блискаючи, руками він робив гімнастику і, побачивши Олю, звернувся до неї, показав якусь арію, а все зводилось до того, що він хоче випити чаю.

Його увагу звернули на дивні звуки і спитали, чи то не з капітанського мостика.

— Може то радіопеленгатор? —

Спитав хтось обережно.

Радист насторожився на дві секунди і, махнувши рукою, сказав:

— Ні. Давайте пити чай.

Льоня і Володимировича було засоромлено. Закс упав на канапу і од сміху став ногами. Він сміявся з героїв, що сконфужено вилазили з ванни разом з своїм «Perpetum mobile».

А я думав: «і хто скаже, що ці дорослі люди, що зараз граються, наче малі діти, виконують надзвичайно відповідальне доручення і є потрібним кільцем в ланцюгові людських перемог над Арктикою».

Другого дня трапилась нова подія. Коли я з'явився до каюткампанії, там стояв шидер і з кожного куточка прискав сміх, а Борис Петрович встав над столом і махував руками, наче диригував оркестрою.

— В чім справа?

— Розумієш, — почав Льоня, але захльбнувся власним сміхом.

— Розумієте, Борис Петрович, — пояснив мені Закс, — заявив, що він анархіст, і ніякої влади не визнає. Почали допитувати його і перехресним вогнем запитань примусили признатись у контрреволюції, а тепер Володимирович доводить, що наш Борис Петрович англійський інтервент.

— Так, я анархіст! — махав руками радист.

— А підчас інтервенції де ти був?

— В Англії.

— Во - во - во!

— Але я повернувся, як радянський громадянин, через наше консульство.

— Ти ж анархіст?

— Влади ніякої не визнаю.

— А капітана?

— Капітан, то інше. Капітан начальник.

— А начальник міліції хіба не начальник?

— Причому тут міліція?

— Ну, коли ти в ресторані з перепоею починаєш пляшки об стіл розбивати, і міліціонер явиться тебе виводить?

— Раз я п'яний, ніколи не слухаюсь.

Сміх вибухнув з новою силою, а Оля висловила сентенцією:

— Значить, він завжди п'яний.

— А в англійців служив?

— Служив.

— За кого?

— Я два місяці був перекладачем.

— А доводить, що не контрреволюціонер. — І Володимирович стукнув щогою в плече.

Льоня лежав на столі і стогнав:

— Пропав, убили.

Лише, коли висока постать Федора Івановича, — з обрубаними халявами на ногах, що робили його постать ще вищою, — схилилась через поріг всі заспокоїлись.

* * *

Там, де стернева машина і каюта Володимировича — двері. За дверима вузька залізна драбинка спадає вниз в машинний відділ. На маленькому пароплаві чисте машинне приміщення справляє вражіння затишку. Лише два чоловіки чергують тут: машиністи, або машиніст з механіком. Тут тепло, не те, що на дворі, на палубі, де свище холодний вітер, і сіє солоними бризками. Працює машина, знімаючи шатуни та ексцентрики, а лічильник вираховує повороти дейвудного валу, що на нього за кормою насаджено трилопасний гвинт. Дрижить динамо. Наш артільний витирає руки од мазі, механічним поглядом слідкує за машинним телеграфом та стрілкою монومتра, а в голові мабуть підраховує, коли і поскільки цукру треба буде видати команді.

Під лівим бортом вузький прохід. Це хід до кочергарні.

Тут працює трое. Двоє першої класи, один другої — то вугляр. Паливні зачинено і першокласники спочивають пальчики цигарки, а вугляр надолужує, підвозячи вугілля тачку за тачкою.

— Накручує!

Говорить той, що напівлежачи розташувався на купі вугілля.

— Це механік? Так, мило, а то й півтори ходу набавить.

— От чорт, на цьому вугіллі накрутиш. Правда, Альошко?

Знов питає того, що сидить на відрі.

— Ну й вугілля! Бодай його за печінки над паливню потягло... Це того, хто його привіз.

Вугілля справді погане. Воно нагадує не то пісок, не то землю. В трюмах сибіряковських є 750 тонн чудесного англійського кардифу, але це для «Седова».

— Може всього не візьмуть, щось нам зостанеться.

Зауважує кочергар кочергарові.

Як багато значить паливо для паровика. Як смачна й здорова їжа для шлунка. Є такий термін: паровидатність палива. Нафта має паровидатність — на кілограм спаленої нафти, від 8 до 13 кілограм пари; кам'яне вугілля та антрацит — від 5 до 10 кілограмів; буре вугілля на один спалений кілограм дає од 3 до 5 кілограм пари. Це я пам'ятав ще з тих часів, коли свою кочергарську практику хотів зацementувати теоретичними знаннями.

Про це ми говорили в кочергарні. Мої співбесідники мали менше за 25 років, кочергарський стаж одного був два, другого — три роки. Проте не один з них не був на кочергарських курсах, не знав твердо правил для кочергара.

Між нами точилась розмова, чи варто працювати кочергаром і чому зарплата така невелика на «Сибірякові», коли зіставити з «Седовим». Ми ж теж на північ їдемо.

— А розбери його, чи тут північ, чи південь, коли щоліта безперервно за полярним колом. Зимою теж у Мурманську вештаєшся.

За мною прийшов машиніст, аматор од фото. Він просив моєї поради про експозицію та діафрагмування, бо збирається фотографувати, але надто темно, пасмурно хвиля розкачує пароплав, щоб зараз можна було фотографувати.

Ми забираємось до каюти машиністів, щоб там поговорити, а потім я виголошу цілу лекцію з історії дослідження полярних країн.

* * *

Закс нудьгуючи бродить по судну, з палуби на палубу, з півбака на корму, зглядає лаг, як той одмічує пройдену путь милями та їх десятими і нарешті лізе вгору до радіо рубки, де Борис Петрович лається, нервує і кидається до рубильників, то до цілої системи включателів і визиваючи різні радіостанції, або шалено хає кулаком не мігши спіймати потрібної йому.

— Т... т... т... т...

Борис Петрович починає витирати хустинкою чоло і скаржитись Заксові на погані умови роботи радиста на Півночі.

— Радіостанції перевантажені, устаткування поганіше і розпорядок роботи радистів нікудишній, і т. д. всі ті скарги, що їх любить викладати майже кожний радист майже кожного пароплава.

Часто вони праві. Так і тепер, всі тутешні радіостанції в першу чергу виконують завдання карської експедиції і десятки чужоземних пароплавів завантажують радіограмами.

Закс слухає ці скарги, пише радіограму і просить Бориса Петровича швидше надіслати. Закс повільно рушає далі по пароплаву. Він не знає, що Борис Петрович пише радіограму лише (після завтра) і вона блукатиме довго од Вайгача до Цип-волоки, а відтіля до Архангельська, щоб потрапити в редакцію газети на той день, коли «Сибіряков», повернувшись з Півночі пришвартується до пристані порт-Архангельська.

Закс тимчасом, заточуючись од похитування пароплаву, ще раз гляне на седових корів, що запаморочено сліднують за хвилями, піде по палубі тримаючись за боршт, дійде до каюткампанії, похмуро гляне на шахи і сховається до каюти, щоб засісти за Вудворда, або Ромен Ролана.

* * *

Я умовився з Миколою Івановичем, що разом стоятимемо вахту.

На сибіряковському мостикі тісно. Керманич слідкує за компасом, курсом турманом.

Спереду нас майже на обрії, майже однаковою з нами ходою йде судно. В біноклі воно набирає розмірів грашкового пароплавчичу, що курить окурком цигарки з труби. Я не знаю, що то за судно, але Микола Іванович знає:

— То «Брістоль» з Лондону. З Архангельська поповзло. Лісовіз. Порядний вантаж узяв.

Відкіля він знає? Він його добре примітив. З Чижовки на пів години, може на 40 хвилин воно вийшло раніше за нас. Ніччю, звісно, його не видно було, ну а тепер за дня пізнав.

— Ну й очі.

Микола Іванович сміється і починає запевняти, що в морі видно ще одно судно і пропонує його знайти спочатку без бінокля, а потім за допомогою останнього.

Мені не щастить. Не бачу нічого.

Легенько дме вітер і гонить хвилі з біломорського гирла.

В глибині обрії сивіє суміш повітря з туманом.

Повільно ходить штурман по капітанським мостикам. Стукнувши важким чоботом, йде з краю до краю, од причілка до причілка. А то зіпреться на фалшборт і припаде до великого цейса¹⁾ вишукуючи щось на обрії. Гляне на компас, на штурвал і може за всю вахту керманичеві крикне:

— Так тримай!

А часами нічого не скаже за всю вахту, лише коли прийде, питає:

— Який курс?

— Норд - ост 34.

— Норд - ост тен - норд, — пробурмоче про себе штурман і піде вздовж мостика од ліхтаря червоного до ліхтаря зеленого і назад.

Часами зайде до штурманської рубки і гляне на мапу, щоб знати, чи скоро беріг покажеться чи який мис чи маяк. Або розгорне лоцію щоб звіритись в чомусь.

Тільки не треба ні Миколі Івановичу, ні Федору Івановичу лоції Білого моря. Вони самі лоція моря цього.

Так минають години на вахті. Лише кожну годину підвахтений матрос ходить бити шклянки і на лаг глянути. Тоді штурман запише до судового журналу скільки миль пройшли за цю годину, на скільки балів море хвилюється, звідки вітер дме, температуру, та коли курс змінили, та куди саме.

Так минають години вахт, і є штурмани, що скучають на вахті, нудьга їх бере. А є штурмани, що про нудьгу не згадують. Вони увага, жодної точки на обрії, будь то чайка, не пропустять. Такі штурмани не садовлять корабля на міліну, не б'ють корабля у риф чи корабель, коли інший зустрінесться.

Так минають морські дні.

* * *

Проходили гирлом Білого моря. Поперед нас старий знайомий з Лондону, ми його майже наздогнали, а назустріч — славетний крейсер «Аврора» і навчальне військове судно «Комсомолец». Вони йдуть з Кронштадту. Це навчальна плавба. Ідуть до Архангельська, до своїх шефів — профспілчан Північного краю.

Я спитав Федора Івановича, чи салютуватимемо.

— Треба б.

Наче можна військовому суднові та ще радянському не салютувати? На те традиції існують. Біломорці неувічливі. Федір Іванович запропонував Миколі Івановичу одсалютувати. Той ще сперечався з Льоною, як це треба зробити. Федір Іванович не зміг розсудити.

Всетаки салютуємо військовим, як належить салютувати, коли торговельне судно стріне військове й виходимо в Полярне море — колишній Крижаний Океан.

¹⁾ Цейсівський бінокль.

* * *

Пройшли полярне коло.
Зустріч у кригах.

Льодолім «Сибіряков». 3 серпня. Біля Білого моря зустріли військові судна «Аврора» й «Комсомолец», що роблять учбовий перехід Балтика - Архангельськ».

Ці телеграми видрукувано у «Комсомольці України» і я прочитав їх після того, як повернувся з подорожі, та якось випадково копався в комплекті цієї газети. Все правильно. Але наголовок другої телеграми? Його поставила редакція. Гучно: «Зустріч у кригах», але неправдиво: не було там криг і не могло бути в той час.

ПЕТРО ДЕМЧУК

Неогегеліянство як зброя фашизму

„У своїй містифікованій формі діалектика стала модною в Німеччині, бо, здавалось, давала змогу накинати серпанок на наявний стан речей. У своїй раціональній формі діалектика нагакує на буржуазію та її доктринерів - ідеологів тільки лють і жах, бо в позитивне розуміння чого вона включає одночасно й розуміння його заперечення, його необхідної загибелі, кожну здійснену форму розглядає в рухові, значить, теж із її минулої сторони, бо вона ні перед чим не схиляється і в самій суті своїй є критична й революційна“.

Маркс.

В хаосі ідейного розпаду та смертельної кризи, в корчах загинання, в трижньому хвилюванні загального переоцінювання цінностей апологети сучасної буржуазії намагаються підібрати й зібрати до купи все те, що могло б стати за остю, відпочинку, передишки, часового забуття, за опірну точку для виходу з закуту смерті. Їм добре й догідне все, що тільки помагає відсунути хоч на короткий час марево історичної необхідності, яка несе з собою смерть й небуття для буржуазії. Образно висловлюючись, сучасна буржуазна філософія, це корабель, що ось - ось потопає і на ньому в панічному передчутті загину кожен по - своєму, всупереч усім правилам і законам, на свій ризик шукає собі порятунку.

Доба великих суцільних систем — це для буржуазної філософії давно пережиті дні буйної молодості; нині її роздирають сотні різних напрямів і напрямочків, що з них кожен тільки в собі самому бачить рятунок зрокованого на загин абендлунду. «Мабуть ніколи ще філософія не пробувала в такому стані, як нині» «Хаос і безцільність, це є знамено часу»¹⁾. — Так плачуть сучасні буржуазні філософи. Ідейна безпорадність, мізкова яловитість, повне банкрутство думки — ось те „багатство й краса“, що ними красує перед світом сучасна буржуазна філософія. Нігілістична безперспективність, що за нею ховається страшне ніщо — оце є тло, на якому снує своє затруєне ненавистю до расії історії животіння сучасна буржуазна філософія. Через відносне багатство технічної культури капіталістичного суспільства, буржуазна філософія, нераз, навіть ще дуже вміло, прикриває свою убогість зовнішніми шатами художньої форми, пишної фрази: але ж бо по суті, коли підійти до неї з вістрям об'єктивної, змістовної критики, на місці золототканних шат та гучних фраз лишається тільки голий, обдертий і обезкровлений труп. Суть його — розклад.

Не маючи внутрішньої сили, щоб витворити ідейну цінність, на ґрунті наявної конкретної дійсності, сучасна буржуазна філософія шукає порятунку в тінях мантиї

¹⁾ Fritz Heinemann „Neue Wege der Philosophie“ 1929, стр. 1.

ислительів — велетнів минулих часів, забираючи від них усе те, що може на сьогодні надобитися для ідейного арсеналу буржуазної кляси. Але наша дійсність жорстока до цієї позиченої філософії, всім змістом свого розвинення вона означає повне заперечення капіталістично-суспільного ладу. Тим то сучасна буржуазна філософія є може дотримати ноги з законами розвитку нашої дійсності; вона ніяк не може прийняти діалектики творення нових форм дійсності, так само, як не може стимулювати природний хід історії людського суспільства в напрямі прогресивної майбутності. Вона є нині тільки паразитарним запереченням і сьогоднішнього, і майбутнього в ім'я минулого. Ввесь зміст її існування в минулому; тому вона ненавидить сьогоднішнє і майбутнє. Через це то власне, не зважаючи ніяк на те, що вона себе любить називати «філософією життя», в суті своїй вона є тільки запереченням життя. Як віджила стара на вмерті нездатна породити нове життя, так вона не може нічого дати, крім спогадів про минулу бурхливу молодість, сучасна буржуазна філософія. Це та закономірність природи, що її ніяк не хочуть зрозуміти й визнати філософи сучасної буржуазії. Творчим може бути тільки те життя, що базується на діалектиці розвитку дійсності; а ця дійсність не знає і не може знати повернення до раз перейденого, оскільки вона є сама його втілене заперечення.

Сучасна буржуазна філософія не дала, не дасть і не може дати нового, бо вся вона є тільки старе, перейдене. Вона сама прийшла вже до стану власного самозаперечення. Розпочавши своє існування культом ratio, буржуазна філософія нині йшла цілковитого заперечення цього ratio. Вся ненависть буржуазної філософії звернулася якраз проти ratio через те, що розум дійсності звернувся проти буржуазії, як пережитої форми історичного розвитку.— Ratio, розум французької революції дав основу, право й можливість капіталістичного суспільства. Зараз цей голос, з незламною, залізною закономірністю вічно нового, хоч і завжди постійного процесу зміни, заперечує капіталістичну форму людського суспільства. Зараз арену діяння, як формувальний, визначальний, творчий чинник, виходить революційний пролетаріат. Отже, вся суть буржуазної філософії тепер, природно, одиться не до нового творчого, а тільки до заховання, збереження старого. Це випадок, а правдива історична необхідність, що сучасна буржуазна філософія не дала, не дає і не дасть (бо не може дати) нічого нового, а тільки компліує старе, більше чи менше талановито перекашує старі музейні матеріали. Нове — це поза сферою їхньої духовної орбіти.

Бунт буржуазної філософії проти розуму, інтелекту, логосу — вже старий. Він розпочався з моментом окреслення елементів застою, розкладу, внутрішнього гнивання капіталізму, коли ясно стало, що логіка подій нестримним ходом веде до заперечення капіталістичного суспільства. Цей бунт розпочав геніяльний безумець німецького імперіалізму Ніцше своєю апотеозою гону (Trieb) «білої bestii». Далі проти раціоналізму за інтуїцію виступає пророк європейського іраціоналізму Бергсон; емоційальне остає католицький філософ Макс Шелф, за підсвідоме — сексуальне Фрейд, за історичне життя проти законів логосу — Дільтей, Зіммель, Трельч; Фрейдес (у психології) за вітальну душу і т. д. Словом, різні сучасні «філософії життя», «школи мудрости» (Кайзерлінг і Ко), «філософії існування» (Кіркергард, Хайдегер, Гайнеман і т. д.), тільки й знають, що проповідують, бунт проти розуму; і справді розум, інтелект, логос — це нині смертні вороги капіталізму. Розум, який був колись організаційним принципом капіталізму й буржуазного світу, став нині його найлютішим ворогом. Тим то сучасна буржуазна філософія не шукає більше ніякого ґрунту для свого існування у твердинях розуму, а тільки в туманах релігійного міту, в метафізичній потойбічності, у царстві різних спиритуалізмів.

Майже півсотні років тому Енгельс висловлювався про спиритизм, як про «найдикише з усіх вірувань взагалі». Поскілки ця кваліфікація є життєва й правдива і в наші дні, свідчить «Всесвітній конгрес спиритуалістів», який таки в останніх часах, (а не в минулому віці, як хтось може подумати) відбувся в Парижі.

«На протязі сімох днів многолюдне зборище, що було з «учених», лікарів і природознавців майже тридцяти країн, в найсерйознішій формі обмірковувало питання про наукове, експериментальне обґрунтування спиритизму, спиритичної медицини і т. ін. Незвичайно важливо відмітити, як особливу відзнаку нашої епохи, що особливою метою, яку придумав гановерський лікар Брунс, «можна приборкати» всякий революційний рух чи виступ мас, для чого потрібно тільки звернутися із закликом до «добродійних сил» або духів, які, розуміється, завжди готові прийти на поміч контрреволюції. Як належить, конгрес ухвалює низку резолюцій, що зводяться до такого: спиритизм базується на визначених наукових даних. Це є насамперед наукове емпіричне вчення, що обґрунтовує свої твердження досвідом та експериментом. Які ж є ці основні твердження. Поперше, конгрес способом голосування констатує наявність вищої істоти; подруге, існування надземного, потойбічного світу. Все це, які безпосередній зв'язок із духами можна ніби довести досвідом. На конгресі виставлено навіть фотографічні відбитки найрізніших духів, так що кожен міг переконатися їхнього існування. Далі, однак, конгрес мусів визнати, що спиритизм іще не цілком є «науковий», оскільки зв'язок з потойбічним світом відбувається нині через посередництво медіумів. Спіритизм стане на цілком «науковий» ґрунт, якщо буде винайдено технічні засоби, спеціальні апарати, які зв'яжуть нас із потойбічним світом з царством духів. В спеціальній святоточній відозві до техніків та винахідників цілого світу конгрес закликає їх поставити свій геній на службу спиритизмові.

Satis o stupiditas sancta! Правдиво колись сказав Ідко - розумний Гайне: «Ніщо не дає такого уявлення про безконечність, як... людська глупота». Всесвітній конгрес спиритів продемонстрував це нам якнайкраще.

Але на сором свій, сучасна буржуазна філософія вже навіть не може ніяк здобутися на власні фантазії трансцендентного, а тільки перетрушує метафізику великих мислителів з давно перейденої доби першого розгону думки молоді та свіжої колись буржуазії.

Великою модою буржуазної філософії був раніше заклик: «Назад до Канта». Але доля цього філософського руху багата на парадокси. З рятівничого засобу для буржуазного світу, він дедалі приходить сам до свого заперечення, розпливаючись у різних позитивізмах, гарно вимуштрованих, але катедрально - мертвих логістичних та психологістичних фікціях. Як результат, Кант мусить відступити місце Гегелю. Кант із своєю «критикою чистого розуму» виявився вже нездатним зупинити розклад «буржуазного духу», і зараз вібувається велика історична метаморфоза. А сам: колись «здохлий пес» Гегель (як трактували його давніше крикливі, задакувати та обмежені епігони) перетворюється в рятівника буржуазного світу. І справді: «Основ для потужного гегелівського ренесансу є більш, як одна». Чому це так стало? Є пряма й точна відповідь: «Кантіанство вже не задовольняє сильно розвинених метафізичних та релігійних потреб. Наш час має настановлення більше теологічне, ніж природознавче». І, нарешті, найважливіше: «До цього всього прилучається політичний мотив», а саме: «Кант є філософ лібералізму, і як такий, він не задовольняє сильнішого почуття державної свідомості. Навпаки ж знов Гегель.... Це стосується не тільки до Італії, де гегеліанізм становить привилеювану державну філософію, але й до інших країн»¹).

Все сказано одверто й ясно: «Гегеліанізм становить державну філософію фашизму». І тут то власне вся його перевага й значення перед Кантом в сучасності на ґрунті капіталістичної дійсності. Гегель і фашизм — це сьогодні два нерозривні поняття буржуазного неогегеліанського «ренесансу». Нині вже неможливе таке становище, як, наприклад, в середині XIX сторіччя, коли про гегелівську філо-

¹) Paul Feldkeller, „Hegel - Kongress und Hegel - Weltbund“ Philosophischer Weltanzeiger. Internationales Organ der Gegenwartsphilosophie. 1930, № 2 ст. 11.

софію твердили, що: «в дійсності — і це без ніякого винятку — філософія Гегеля найпотворніший витвір, який тільки міг би існувати на ґрунті властивої спекуляції всього нашого дотеперішнього культурного зростання». Це слова не просто одного якогось жалюгідного епігона - виродка, розгнузданого буржуа XIX століття, це офіційна думка буржуазного суспільства, записана в «Deutsches staatswövtbuch» V. 1860 р. в розділі «Гегель і гегеліянці» ст. 48. Автор цих слів Прантль. Тепер це звучить парадоксально, оскільки в буржуазному суспільстві відбулися глибокі соціальні - політичні зрушення.

Кант, цей філософський Мойсей старої буржуазної Німеччини, її гордість і любов, тепер іде, так би мовити, в остаточну демісію, ще й без пенсії на прожиток. Автор «німецької теорії французької революції» зараз такий став чужий для німецької буржуазії, що вона без будьяких вагань віддає його до музею «непотрібних речей». Під натиском соціальних класових зрушень у суспільстві, під тиском загострення класової боротьби буржуазний інтелектент чимраз скоріше переходить до реакції. Коли раніше німецький інтелектуал любив ще красуватися леберальними фразами на зразок «людський поступ», «загальнолюдська етика» і т. ін., то зараз він одверто (як одверта є нині диктатура буржуазії) стає до лав погромників визвольного робітничого руху, геть відкидає «загальнолюдський поступ» і переходить до неприхованої боротьби за консервацію старого суспільства, однаково, якими шляхами... Це інтелектуали взагалі, а що ж буржуазна філософія, яка є в суті дзеркалом фактичного стану речей, фактичних зрушень дійсності? Вона, як вірна прислужниця ганґренованого капіталістичного ладу, твердо тримається й боронить цей лад, бо свідомо того, що з цим ладом живе, але з ним і падає. Тому й Кант та кантіянство в цілому не можуть уже задовольняти потреб буржуазного суспільства, як це цілком слушно підкреслює у своїй статті добродій Фельдкеллер. Кант із своїм категоричним імперативом, що апелює до людського сумління, не може бути достатнім в той час, коли буржуазія потребує абсолютного зовнішнього авторитету, який би зумів, переступивши через сумління лібералізму й демократії, поліцейськими палицями оборонити буржуазію від пролетарської революції. Таким зовнішнім авторитетом є гегелівська абсолютна держава, а тому — «назад до Гегеля». Це стосується не тільки до Німеччини, але й до інших країн, які теж переживають нині т. зв. «гегеліянський ренесанс». Інший час — інакша філософія.

Гегеліанізм і давніше мав своїх прихильників по різних країнах. Що більше: можна сміливо сказати, що власне Гегель довгий час був цілковитим вигнанцем з Німеччини — і це мимо того, що він, хоч і великий майстер ідей, є німець *par excellence* (він сам сказав колись, що його можна розуміти тільки по — німецькому). Але довгий час, бо аж до новіших днів він не знаходив собі зрозуміння в Німеччині: наприклад, навіть німецька соціаль - демократія всю свою філософію будувала якраз на запереченні Гегеля. Гегеля зрозуміли, критично застосовували його діалектичну методу в своїх працях, тільки основники марксизму Маркс - Енгельс, але це розуміння вищого порядку, розуміння, що «знімає» самого Гегеля. Німецька буржуазія досягла в Гегелі найвищого шабля розвитку класичного ідеалізму; проте, перелякавшись революційної діалектики Гегеля, вона відчужалася й від самого Гегеля. Гегеліанізм знайшов собі притулок в Англії, Італії, навіть у Голландії; деякі прояви гегеліанізму маємо в Росії та на Україні.

У Німеччині Гегель знаходить сильніший резонанс аж з народженням фашизму, що використовує гегеліанізм для обґрунтування своєї державної націоналістичної філософії.

Представником гегеліанізму в Англії довгий час був I. H. Stürner («The secret of Hegel»). Потім можна ще згадати переклади та пояснення до гегелівських творів Wallace - а, систематичні праці Green - а та Bradlesy - а і, нарешті, праці Mc. Taggart - а та Bossanquet - а. Всі вони сприймали формалізм та метафізику Гегеля і відкидали його діалектику.

В маленькій Голляндії гегеліанізм уперто культивував широко нині відомий лйденський професор Bolland, що прийшов до Гегеля через Гартмана. Тепер в Голляндії існує його імені товариство: Bolland genoots chop voor zuivere Rede.

(«Боляндове товариство чистого розуму»); воно, як пізніше почуємо і стало ініціатором першого всевітнього гегелівського конгресу, що відбувся в Гаазі 22 — 24 квітня ц. р. Треба відзначити, що Болянд був і поки що залишився одним з гегеліанцем по голляндських університетах. Довгий час його гегеліанство не знаходило собі ніякої підтримки ні від офіційних представників науки, ні від уряду. В Голляндії офіційно панував дрібенькій (як і личить маленький королівській Голляндії), пережований, перепраний, дрантивенький кантіанський позитивізм та психологізм. Один лиш Болянд намагався боротися за гегеліанізм, як за філософію, яка опановує все, що тільки «діється на небі чи на землі». Тепер уже 8 років виходить журнал «Idee», що пропагує гегеліанізм. Після смерті Болянда, за одного з визначніших уже неогегеліанців Голляндії треба вважати його учня I. Helsing - a з Bennekom.

Про російське гегеліанство ми тут ширше не згадуватимемо, хоч це, звісно, ніяк не значить, що гегеліанізм не мав глибших впливів у Росії. Навпаки, гегеліанізм впливав навіть на літературне російське життя. Під цим поглядом вистачить згадати хоч би Белінського та Герцена. Ще більше: в Росії XIX ст. жадливо копали «всі найменші брошури, що виходили в Берліні та в інших губерніяльних та повітових містах німецької філософії, де тільки згадувалося про Гегеля, випишувалося їх, зачитувалося за кілька днів до дір, до плям, до випадання листків». Або: «Не було параграфа в усіх трьох частинах «Логіки», двох «Естетики» та «Енциклопедії», якого б вони не взяли завзятыми суперечками протягом кількох ночей»¹⁾.

Гегеліанізм, особливо своїми діалектичними ідеями, мав великий вплив на пробудження перших революційних настроїв у старій Росії.

Пізніше гегеліанізм зазнає фальшування в душі містицизму від усяких Франків, Лоських та Ільїнів. З українців вистачить згадати про визначного гегеліанця Гогоцького.

Ще й нині де-не-де по європейських емігрантських закамарках та вітальнях різних міністрів, руське неогегеліанство доношує свій застарілий царський мундир. Проте, цього року на, так званому, світовому гегелівському конгресі в Гаазі, руського неогегеліанства вже чути не було. Це, безперечно, свідчить про цілковите видихнення так званої «теоретичної мислі» руської еміграції, яка ще не так давно кричала, що одним - одна двигає на своїх плечах «русську науку»²⁾. Ільїн теж десь загубився на емігрантському містнику; його теж не чути, а може він перейшов на рентабельнішу (хоч і не менш метафізичну) роботу. Де саме. Може в Торгпромі?! Усе можливо. В кожному разі зараз говорити про якесь руське неогегеліанство уже не можна, бо його немає.

Цілкові інакша картина, коли ми приглянемося до Італії. Тут неогегеліанство в найновітнішій формі знайшло свою вітчизну, свою колицу, що з неї починає простигати свої фашистські пазури й до інших країн. В Італії філософія взагалі весь час стояла на досить високому рівні: згадати тут хоча б про таких філософів XIX ст., як, наприклад, Gallupi (1778 — 1890), Rosmini (1797 — 1855), Gioberti (1801 — 1852) та деяких інших (правда, вони працювали в душі французького сенсуалізму).

В середині XIX сторіччя в Неаполі підпільно, щоб не викликати підозріння Бурбонів, збирається біля G. B. Ajello гурток молоді, яка з захопленням вивчає

¹⁾ Андреевич: «Опыт философии русской литературы», ст. 69.

²⁾ Уважаючи себе за за «сіль руської знаті». білвемігрантщина, збиралась «неослабними усилями поддерживать огонь на алтаре русской науки и тем противодействовать разрушительной силе роковых событий», наносящих глубокие раны и материальной и духовной культуре России». Див. «Философские знания», т. I, випуск I. Прага, 1924 р.

Гегеля. Це де в чому нагадує руські гегеліянські гуртки. Після визволення Італії першим, дуже популярним університетським учителем гегеліанізму був Augusto Vera (1813 — 1885), що бачив єдиний порятunek людства тільки в гегелівському ідеалізмі. В особі Bertrand - a Spaventa (1817 — 1883) італійська буржуазія дістає філософа великого розмаху, що власне й є ідейним батьком сьогоднішнього фашистського неогегеліанізму. Спавента намагається «відновити історичний зміст італійської філософії», використовуючи для цього, філософські традиції Платона, Арістотеля, Декарта, Канта і, особливо, Гегеля. Він утворив цілу велику гегеліянську школу в італійській літературі, історії, медицині та праві, з великою силою діяння на наступні генерації. Спавенту цілком слушно вважають за ідеолога сучасного італійського фашизму, особливо в його ідейно - філософській галузі. В сучасній Італії позитивізм та неокантіанство видихає останнього свого духа. Загальною, офіційно визнаною від держави філософією є в ній неогегеліанізм, як філософія войовничого фашизму. Представники його — це в першу чергу Benedetto Croce та Giovanni Gentile.

1903 року Бенедетто Кроче закладає журнал «La Critica», і на його сторінках починає нещадну боротьбу проти розбуялого в Італії позитивізму, що захопив у свій фарватер широкі кола не тільки учених, але й літераторів, політиків, спеціалістів, медиків і т. д. Уперше з часів ренесансу філософія, під впливом Кроче, знову кладе глибоку печать на все культурне життя Італії. Сам Кроче — людина з універсальною освітою, широким діапазоном життєвих проблем — змушує всю італійську літературу йти визначеними від нього шляхами; в основу своєї роботи він виставляє принципи Віко та Гегеля¹⁾. Його найближчим помічником та співборцем був Джентіле; але в останніх роках це співробітництво переривається на ґрунті політичних розходжень.

Кроче — це, так би мовити, гегеліанець, прихильник класичного ідеалізму, який, поза царством мислі, не знає інших авторитетних чинників, іншої дійсності. Як представник старої італійської генерації, Кроче був ліберал і таким залишився. Він був міністром освіти у кабінеті Джіоліті (1920 — 1921 р.). Те, чого не зробив Кроче, доконав Джентіле: розійшовшись з Кроче, він закладає новий орган («Giornale critico della filosofia italiana») і є сьогодні одним з найщиріших поборників та ідейних піонерів італійського фашизму. Джентіле — міністр освіти в першому кабінеті Муссоліні і автор шкільної реформи, що її сам Муссоліні назвав «найбільше фашистською з усіх фашистських реформ».

Джентіле, як філософ, безперечно заживає зараз в Італії найбільшої популярності і є найбільш «репрезентативною» постаттю з фашистських «мудреців» сучасного Капітолю, бо саме він заклав теоретичний підмурівок фашистського режиму.

Помилка Гегеля, каже Джентіле у своїй книжці «La riforma della dialettica hegeliana», полягає в тому, що він бере під увагу тільки діалектику мислення і не бачить спонтанної, життєвої активності самої мислі, яка кожна являє собою конкретну дійсність. Це апеляція до життя, власне до життя суб'єкта. Думати, це значить — переживати. На цьому шляху Джентіле від Гегеля, а власне через Гегеля, йде назад до Фіхте, з його зведенням об'єкта до самодіяльності суб'єкта. Ідучи за тенденціями, так званого, «модерного ідеалізму» (цебто, власне, модернізованого на фашистський кшталт) Джентіле, ціною збільшення ролі акції й волі в суб'єкта, приходять до заперечення всякої трансцендентальності і не знає ніякої реальності крім мислення, що пізнає. «Не існує ніщо, крім того, що ми спостерігаємо та що вводимо в суб'єктивну сферу свідомості». Але це тільки на словах, бо в суті Джентіле все таки найвищого критерія шукає в богові, однаково в якій формі. Це цілком зрозуміло, бо Джентіле, як ідеолог фашизму, не може вискочити вище за одного з основних стовпів сучасного капіталістичного суспільства — церкви. Це соціально-політично; ну, а з філософського погляду, Джентіле потребує бога, як віри чи хоч

¹⁾ Див. В. Croce „Lebendiges und Totes in Hegelsphilosophie“.

бі ілюзії, яка б зроджувала й підтримувала надію в правдивість, дійсність виходу, залогоженого в принципах суб'єкта, що пізнає. Тут він шукає ідейного опертя в Берклі.

Великий вплив має Джентіле також і в галузі сучасної фашистської педагогіки. Виходячи нібито з гегелівських принципів постійного розвитку ідеї, вона нав'язує ці принципи до потреб і вимог конкретного життя і враховує класову спрямованість, затемперовану фашистською войовничістю. Загалом — ідея розвивається у Джентіле шляхом гегелівської тріяди; і тут власне коріниться велика небезпека для самої системи Джентіле, коли навіть розглядати її в порядку чисто іманентної критики, під поглядом конструкції самого Джентіле. В даному розрізі ми можемо навіть цілком абстрагуватись від того, що сам Гегель не надавав тріяді того значення, як надавали й надають їх різних мастей гегеліянці, і казав, що тріада — це «цілковито поверхова, зовнішня сторона пізнання». Але факт є, що Джентіле приймає тріяду і в цій то тріяді лежить, власне, дуже небезпечний зародок для всієї концепції Джентіле, бо приймаючи розвиток ідеї міслі шляхом тріядита покладаючи творчу активність історії на суб'єкта, що мислить і переживає, а є, власне, носієм цієї історії — Джентіле по суті *volens polens* відчиняє ворота революційному пролетаріатові. Така бо є внутрішня діалектика розвою. Джентіле насильно обриває цей процес, справляючи активність поза рамці реальності у світ трансцендентального. Підносячи творчу активність історичної свідомості, Джентіле хотів порятунку буржуазного суспільства; тому не випадково, а навпаки, чисто органічно, філософія Джентіле зв'язана з фашизмом — що більше, вона є по суті його теоретичне оформлення в царині загального світорозуміння. Але ж бо Джентіле забув, що внутрішня діалектика ситуації веде рівночасно до виявлення революційного пролетаріату, як творчого суб'єкта історії, та що рівночасно росте творча активність його історичної свідомості. Отже, з таким патосом узятя настанови на «відродження», поза своєю зовнішньою формальною блискучістю, виявляє італійське неогегеліянство не як щось суцільне, бадьоре, нове, свіжо-життєве, а навпаки, робить його тільки не зовсім удалою, механічною, самовільною в'язанкою з елементів метафізики Гегеля, очищених через Фіхте та Берклі. Неогегеліянство в руках фашистського маестро від філософії з боротьби за «рацію», переходить, отже, в боротьбу проти історичного розуму, а цим самим, в суті своїй, проти Гегеля. Неогегеліянство у Джентіле, цього найяскравішого представника філософії фашизму, цілком перстає бути гегеліянством. Парадоксально висловлюючись, неогегеліянець джентілівського кшталту, там відносно «неузвизимий», де нічого немає від Гегеля — цебо там, де він найбільше має від Спавенти, Берклі, Фіхте, навіть Берсона та, *last buti not least*, від... Муссоліні (оскільки гегеліянцізм найближчий до фашизму по лінії абсолютизації держави, як найвищої форми самосвідомленого існування нації).

Що на практиці означає собою неогегеліянство джентілівського порядку, як панівна державна філософія, та який має вплив на хід філософського й культурного життя Італії, це найкраще продемонструє «VII-й італійський національний конгрес філософії», що відбувся в Римі 26 — 29 травня 1929 року за безпосереднім головуванням цього самого Джентіле. Треба відразу зазначити, що головою і, так би мовити, ідейним егідайстром почесного комітету цього з'їзду був не хто інший, як сам Муссоліні. Загалом можна сказати (це пройшло, червоною ниткою через увесь з'їзд), що вся робота з'їзду проходила під тисненням двох основних ідей, а саме: «Капітоль і Муссоліні» та «більше акції й послуху, а менше міслі».

VII-й конгрес мусив був замазати скандал VI-го конгресу, який 1926 року відбувся в Медеолані, і «вини деяких меланхоліків, негідних звання філософів, розбився в нічкеному галасі». Цими словами Джентіле натякає на те, що VI-й філософський з'їзд не був іще чисто фашистським, отже, не був ще «державною акцією». Але відтоді минуло три роки і сьогоднішню Італію, Італію війни, Італію іславоєнну, фашизм ідейно зглибока заворушив. Великі життєві завдання при-

цеплено душі італійського народу, завдання, що їх можна розв'язати тільки в штурмі життя й молодости, під блискавками нових інтуїцій, нових ідей, які вимагають більше акції, ніж думання, більше інстинкту, ніж, рефлексії, і тому енергійних визнань, що з них виростає віра в себе самих і тим прокладається шлях акцій без очікування на попередню теоретичну рефлексію¹⁾. Це — «вірую» фашистської філософії. «Більше акції, ніж думання», «більше дисципліни, покорі фашистській палиці» — ось де суть неогегелянства Джентіле. «Більше слухати, а не чекати на теоретичні рефлексії» — оце є зміст фашистської філософії, яка zarazом повинна стати докором тим італійським філософам, що зірвали VI - й конгрес. Словом: non intellegentis nisi crediderins, бо життям Італії править фашизм. Що життям Італії управляє нині фашистська всепогромна палиця — це відома істина; але що для теоретичного обґрунтування цієї істини треба писати грубі книги — це вже чудніше, надто, що палиця взагалі не вимагає ніяких теоретичних рефлексій. Вся її суть — у ній самій, і власне тому Джентіле й каже: «більше акцій, ніж думання». Палиця «справді тільки діє, не думає. Так, нескладна філософія. Вона не потребує ні великих талантів, ні, сильних та глибоких інтелектів, а потребує тільки на все готових притакувачів, таких, що під кожний удар фашистської палики слухання підкикували б: «Так». Правда, для цього не потрібно було влаштовувати аж цілі конгреси; коли ж ні філософський конгрес потрібний був Муссоліні для того, щоб показати перед цілим світом, як університетська інтелігенція та найвище кваліфіковані керівники культурно - наукового життя Італії визнали й схилили коліна перед фашизмом. Винищивши та позасилавши на безлюдний острів велику частину правдивих представників філософії та науки, Муссоліні, спираючись на податливіші елементи, створює під керівництвом Джентіле цілу філософську школу, яка й стала ідейною базою сучасного ладу. Під цим знаком організувався й відбувся VII - й з'їзд, що на ньому, наприклад, Кроче вже не було. Від Гегеля тут, як ми про це вище вже згадували, лишилося небагато — хіба вихолочені порізнені фрази та пустий галас про Гегеля. Тут куди більше було від берґсонізованого Фіхте, підфарбованого загальним метафізичним та містичним туманом гегелівської схоластики. «Завдяки оцій філософії, яка, коли не помиляюсь, є ядро фашистського розуміння життя, Італія починає нині перетворюватись в ту націю, що від сотні років була вимріяною метою італійців — націю, яка має свою індивідуальність, характер, волю та свідомість своєї власної місії, що на неї світ мусить вважати»²⁾. Це все «заслуга» й «досягнення» фашизму, і VII - й конгрес мусив показати світові, що об'єднані на ньому філософи зрозуміли і сприйняли подію з 28/X — 1922 р. «Ці сім років фашистського режиму означають філософську лекцію, що дала нам більше, ніж будь-яка філософська система взагалі, бо власне, всякі відривки мислі від акції абсурдні й непотрібні»³⁾.

Після відкриття, з'їзду з привітанням виступив Муссоліні. Він виправдувався, що, мовляв, не вина фашизму, що в Італії нині немає ні Канта, ні Шекспіра; це вина загальної кризи, але і т. д. й т. ін. Цілком правдиво, що сучасний буржуазний лад, втягнений в лещата загального розкладу, не може і ніколи не зможе дати ні Канта, ні Шекспіра, як ніколи стара бабуся не стане молододою красунею. Цієї метаморфози не спроможуться вчинити навіть і чорносотенні когорти паличників Муссоліні. Надія на далекий майбутній прихід епохально - великих подій у філософії, культурі та мистецтві, що їх принесе з собою фашизм (а на них такі сподівається Муссоліні) — це музика з потойбічного трансцендентального царства, віра, що мусить стимулювати акцію нинішнього дня, не більше.

Крім, може, ще доповіді Джентіле про «філософію й державу», в суті більше немає про що згадувати з робіт цього конгресу. Саме в розумінні держави й нації

¹⁾ З промови Gentile на відкритті VII - го конгресу. Взято за стартею з „*Philosophischer Weltanzeiger*“. 1930, № 1, ст. 2.

²⁾ Там же.

³⁾ Там же.

Гегеля роблять дійсним щитом фашизму. Держава, це є історична одиність самоосвідомленої нації і тому не може бути ні аморальною, ні агностичною — бо вона є наука, знання і остаточна мета нації. Фашизм же має бути, мовляв, найкращою формою вияву існування цієї «самоосвідомленої» нації.

Щоб сказати, піднести це перед світом, для того власне й збирався VII - й філософський італійський конгрес, що проходив з такою організованою пишнотою на Капітолі, в присутності політиків - адміністраторів, представників влади і, нарешті, самого Муссоліні. Це був акт політичного характеру *non plus ultra* (що слушність лєнінського настановлення, що філософія є наскрізь партійною справою). Підфарбоване модернізмом розкладової буржуазної мислі, неогегеліянство стало, особливо в своїй соціально - політичній частині, зброєю войовничого фашизму. Науки, розроблення проблем, бодай спроби справжнього філософсько - методологічного проникнення в дійсність немає, а є тільки пишність та зовнішній блиск обставини, що має замінити собою відсутність глибокої думки.

Фалшем та облудою сповнена фраза про «одність самоосвідомленої нації» мусить ослонити в'язниці та каземати, де загинають герої революційного пролетаріату, мусить заглушити стогін поневолених мас трудящого люду. І все це в ім'я якоїсь «історичної місії» цієї «самоосвідомленої» нації — місії, що простою мовою означає — імперіалізм італійської буржуазії. Автори цієї філософії, будучи сліпим знаряддям у руках сучасних капітольських можновладців, що є тільки виразниками волі оскаженілої буржуазії, забувають, що діалектика розвитку італійської дійсності ніяк не зупиниться на «синтезі» фашизму і надто далеко від того, щоб на помах фашистської палички чи філософських закликів, хоч би навіть самого Джентіле, цього архієрея від фашизму, розвиватися назад. Ні: суперечливість діалектичного розвитку з невблаганною залізною закономірністю веде до виявлення нової антитези, до історичного виявлення самоосвідомленого революційного пролетаріату, що йому муситиме відступити своє місце на Капітолі розбуяляний фашизм. Так промовляють закони діалектичного розвитку. Це розуміє і сам Джентіле і з переляку перед цією закономірністю, всупереч самому собі, шукає спасіння... в богові.

Це все ясно говорить про те, що неогегеліянство для фашизму є тільки зброєю, що її фашизм, не маючи своєї власної, підіймає для боротьби проти наступу революційного пролетаріату. Не маючи своїх власних великих творчих умів, своєї власної органічної, нової концепції філософії, фашизм шукає ідейного опертя та морального виправдання в містичних загадках велетнів минувшини. Філософія фашизму, як і вся його ідеологія, не може йти вперед, бо вся вона в перейденому. Вона може будуватися тільки на застарілих, найгіршої якості комплікативних рештках минулого, на регресії в колишнє.

Бойовим прапором буржуазії був колись Кант; але поворот до Канта нині неможливий, бо він, як ми вище згадували, надто вже ліберальний. Він, із своїм категоричним імперативом, не дає більше змоги нещадно згнічувати й душити ці суспільні антагонізми, які з такою силою проявляють себе в наш час. Для цього куди едантицій Гегель із своєю абсолютизацією держави. Не науки, не глибокої думки, не діалектики, як справжнього наукового знаряддя для пізнання дійсності, потребує від Гегеля фашизм; ні, йому треба схоластичних форм гегелівської філософії права, його туманної метафізики. Не пізнати дійсність, а зупинити дійсність в її розвитку — ось основний лямімотив сучасного неогегеліянства взагалі.

Під цим знаком відбувся й перший міжнародний гегелівський конгрес у Гаазі. Об'єднання фашистської ідеології проходить тепер під ідейним скитром так званого неогегеліянства, в загальному міжнародному масштабі. Хоча не так уже й випадково, конгрес відбувся якраз у Голляндії, проте, в загальному аспекті розвитку фашистської філософії це не має особливого значення. Це свідчить хіба лиш про те, що нині гегеліянзм скрізь «чується в повітрі», як цілком влучно висловився на конгресі німецький приватдоцент Герман Глюкнер. Виходячи з

різних відправних точок, філософія сучасної буржуазії, оскільки вона йде в напрямі фашистського формування, конечно приходить до Гегеля. Так і маленька Голляндія втягається в загальний фарватер оформлення фашистської філософії, теж якраз від філософським прапором «відродження» Гегеля. Це надзвичайно характерне явище для розуміння ідейного зруху в бік фашизму, бо, наприклад, іще донедавна в Голляндії не було ні одного гегеліянця, представника офіційної університетської науки. Це звучить парадоксально, але факт, що на міжнародньому гегелівському конгресі в Гаазі не було жодного голляндського професора університету. Для офіційної голляндської науки Гегель іще замало релігійний — хоч треба сказати, що голляндські гегеліянці, це найрелігійніші гегеліянці світу і для них філософія Гегеля являє собою насамперед найбільш ортодоксальну і найбагатшу релігійну апологію. Голляндці скаталізували та зголяндизували Гегеля, тобто змусили Гегеля говорити по — голляндському». Даремне, він сам запевняє, що його можна розуміти тільки по німецькому. В цілому голляндському гегеліянцям велику недискусійну категорію становить визнання віри. Це, між іншим, цілком у дусі жан-дарського сина Болянда. Отак вони розуміють Гегеля, цього «філософа свободи». Загалом, голляндські неогегеліянці виявляють велику викрочність, страшну нестерпимість до інших філософських течій і гостро приборкують найменші еретичкі прояви у своєму колі. Від них, здається, віс фанатичним духом Торквемади. Не виключена можливість, що Голляндія утне перед нами історичний жарт, зорганізувавши в себе на основі боляндизованого Гегеля якийсь гегеліянський орден із зовнішніми атрибутами католицьких орденів. Цей орден мав би стати загартованою зброєю в руках войовничого фашизму.

Отже, далеко не випадково саме на ґрунті такого боляндизованого неогегеліянцтва відбувся перший міжнародній гегеліянський конгрес. Звісно, Болянд не Спіноза; але він може стати фашистським Спінозою в розбудуванні філософії фашизму.

На Гаазькому конгресі, між іншим, велику роль відігравали німецькі неогегеліянці, бо взагалі певна частина сучасної буржуазної німецької філософії посідає визначне місце в «ренесансі» гегеліянцтва». Хоча філософію Гегеля й вигнали з Німеччини, де нею помітувано тоді, як «нікчемною системою», але тепер, зв'язку з загальним хаосом розкладу буржуазної філософії, чимраз ясніше зарисовуються шляхи тріумфального повороту Гегеля назад до Німеччини — цього разу на німецькій колісниці.

II

Натяки на елементи ув'язання гегеліянцтва із сучасним життям, що лягли в основу «ренесансу» гегеліянцтва в сьогоднішній його фашистській формі, дав, безперечно, Ніцше, який у своєму «Willen zur Macht» визнає велике значення філософії Гегеля для нової німецької культури. Ніцшеянцтво — це гегеліянцтво мінус трансцендентальна філософія, себто чиста, антираціоналістична «філософія життя». З другого боку, порогом, що через нього німецька філософія переступила в туманне царство псевдоренесансу Гегеля, була, без сумніву, «філософія життя» Вільгельма Дільтея. Через усю творчість Дільтея червоною ниткою проходить філософія Гегеля — правда, Гегеля з дільтеєвих сторінок «Jugend Geschichte Hegels», себто її гегеліянцтва, не skutого ще могутньою панлогістичною системою, де ще моментом життя були іраціоналістичні змагання. Дільтей протестував проти того, щоб усе життя вкладати в рамці розумової картотеки, бо життя є бурхливіше від усіх карбів розуму. Підкреслюючи значення конкретного, він творить своєрідну методологію й теорію пізнання і та відкидає гегелівську метафізичну систему. Релятивність справляла Дільтея до гегелевої діалектики Гегеля, що її однак, Дільтей так і не міг зрозуміти аж до кінця, через це лишаючись, власне, завжди тільки релятивістом.

Дільтеївську модифікацію гегелевого об'єктивного духу та його психологію, структури розвиває далі Едвард Шпрангер, правда, не в дусі чистого гегеліянцтва

Але все таки загалом Шпрангер зводить розвиток філософії до Гегеля. «Ми всі, — каже він, — Рікертфеноменологи, напрямок, що нав'язується до Дільтея, зустрічаємось у великому змаганні за безчасове (*das Zeitlose*) в історичному чи надісторичному, за царство сенсу та його історичний вираз у наявній, конкретній культурі, за теорію цінностей, яка веде поза суб'єктивне — тільки до об'єктивного, до значимого... Все виразніше... постають уже сьогодні зариси нової філософії духа, яка може завершитись тільки в Німеччині, бо ми намагаємось продуктивно привласнити спадщину Гегеля і тим самим загальною - ускладнюють тотальність, що до неї дійшов людський дух»¹⁾.

Посередньо до відродження гегеліанізму спричинився й Гуссерль, який своєю боротьбою проти «психологізму», проти «натуралізації свідомості» мав на багатьох великий вплив у розумінні переходу від суб'єктивного до об'єктивного ідеалізму. Дуже близько, особливо в ділянці педагогіки, до Гегеля підійшов філософ Теодор Літт — надто до діалектики мислення. Процес розвитку він розуміє, як діалектичний, але «внутрішня діалектика процесу розвитку завершується і далі піднімається в діалектиці розвиненої свідомості»²⁾. Особливо виразно гегеліанізм просякає роботу Літта: Філософія сучасності та її вплив на ідеал. освіти (*Die Philosophie der Gegenwart und ihr Einfluss auf Bildungsideal*). Тут Літт признається до твердження, що «діалектика духовної дійсності... бачить якраз у тому суттєву структуру духа, що він є одиницею в роздвоєнні, роздвоєння в одинності». Тому він приймає ідею діалектичної протилежності до своєї *Bildungsidee*.

На тлі великого романтичного захвату життям та ніщів'яського пристрасного змагання до формування нових форм культури, виступає (під впливом Дільтея) гегеліанізм Ганса Фрайера. У своїх працях: «Теорія об'єктивного духу» (*Theorie des objectiven Geistes*) 1918) та «Теорія культурного світу» (*Theorie der Kultur*) 1920), а особливо у праці «Держава» (*Der Staat*) Фрайер сприймає гегеліанізм саме в тих його формах, які виявляють спорідненість до вимог фашизму. При цьому він виставляє державу, як абсолютну ціль культури.

В даному контексті не можна не згадати про великого історіософа сучасної буржуазії Ернста Трельча. Вийшовши від Дільтея, він намагається будувати свою метафізику в дусі Мальбранша, Ляйбніца та Гегеля. Трельч бачить «властиву теоретичну тасмичність історії» у діалектичній її динаміці. Він дає прекрасну картину гегелівської історії філософії і боронить її від закидів ніби це є апіористична конструкція. Він не може сприйняти тільки монізму Гегеля.

1922 року Трельч випустив працю «Der Historismus und seine Probleme» («Історизм та його проблеми»), а 1924 року «Der Historismus und seine Überwindung» («Історизм та його подолання»). Головна настанова цих праць — дати край «анархії систем». Трельч іще не розробляв діалектики, але змагав до неї, відзначаючи всюди її значення. Він не заперечував універсальної значимості філософського поняття розвитку. «Поняття розвитку має універсальне й філософське значення, що постійно пробивається з нього». На його думку, філософія Гегеля, обґрунтована на діалектиці, це «перша велика теорія історичної динаміки». «Вона підслухала удари пульсу життя». Але сам Трельч діалектикою, як методологією користувався. Безперечно, що саме тут треба шукати причини, чому він сам не дав своєї історичної методології та філософії історії, до чого так змагав у своїм настановленні. Таким чином з Трельча, хоч і талановитий, однак не оригінальний мислитель. Він цікавий для нас тільки як дзеркало, що в ньому відбивається вся дисгармонія сучасної буржуазної мислі.

Дуже комплікованими й парадоксальними шляхами приходить до гегеліанізму представник релятивістично-суб'єктивістично-біологістичного та антиінтелектуалістичного напрямку, відомий філософ та соціолог сучасної буржуазії

¹⁾ Logos, Bd. XII, s. 198 («Rickerts System»); цитуюмо за книжкою Dr. Heinrich - a Lery: „Die Hegel - Renaissance“, cr. 20.

²⁾ „Individuum und Gemeinschaft“. 1924, cr. 10.

Георг Зіммель. Як на перший, невеликий протиріччя і все таки Зіммель прийшов до основних принципів співзвучної Гегеліві діалектичної метафізики. Правда, він переходив чимало етапів у своєму розвитку, але скептицизм дедалі чимраз ближче гнав його до діалектики. Від Канта через Шопенгауера, Ніцше та Гете до Бергсона і, нарешті, до гегелівської метафізики — оце Зіммелеві філософські стрибки. Від неможливості обняти безконечність стосунків світу, Зіммель крок за кроком іде до діалектичного (власне, псевдодіалектичного) світорозуміння.

Розклад буржуазної філософської мислі прийшов зараз уже до того, що часом буває навіть досить тяжко вхопити характерний зарис різних школок та течійок: так часто вони переходять одна в одну і так заплутані різні їх перехрещення. Це — інша сторона загального еклектизму, компілятивності та відсутності оригінальної думки, таких характерних нині для буржуазної філософії в цілому. Власне, всі ці напрямки та школи переживають період загального «перецінювання цінностей» («Umwertung der Werte»). Жорстоке життя розвиває, як миляну баньку ті давніші цінності, що на них спирались буржуазна культура, буржуазний світогляд. Руїна, хаос довкола. І цікаво, що в процесі цієї загальної атомізації, а власне повного нівелювання, під нігілістичним тиском скептицизму ересичення та релятивізму зневіри, рівночасно dokonується процес якогось, так би мовити, гегеліанізування буржуазної мислі.

Німецькі філософи, що про них ми тут коротко згадували — це представники різних течій. В процесі своєї праці вони натрапляли на проблеми, що їх розв'язання в тій чи тій формі підводили їх на ближчу чи дальшу дистанцію до Гегеля. Це цілком зрозуміла річ, оскільки гегеліанізм у багатьох своїх тонах резонує дисгармонійним криком засудженої на смерть буржуазної кляси. Але зразу ж тут треба відзначити, що гегеліанізм править нані за розкладну силу і для таких філософських шкіл, які, здавалось би на перший погляд, були запанцеровані від будьякої стихії. Одначе, це тільки так здається: бо в дійсності неогегеліанізм, як вираз ідейних змагань капіталістичного суспільства, що спішно нині фашизується, в атмосфері чимраз більшого загострення клясової боротьби, добирається своїм впливом і розкладає всі давніші цінності буржуазного світорозуміння, створюючи нові устої буржуазної, вже фашистської філософії. Розклад буржуазної філософії в даний час особливо характеризується ідейним розвалом такого донедавна, здавалось, іще могутнього неокантіанства. Поволі, один по одному переходять до неогегеліанства головні стовпи сучасного неокантіанства.

Найбільший подив у даному аспекті викликає те, що навіть протагоніст, творець цілої неокантіанської, так званої марбурзької школи, Герман Коген, у багатьох моментах теж мусив сприйняти деякі елементи гегеліанізму, що зовсім чітко виявляється уже в його праці «Логіка чистого пізнання» («Logik der reinen Erkenntnis»). Це, звісно, аж ніяк не значить, що Коген — не кантіанець; навпаки, він був і є кантіанцем, і власне де в чому стоїть навіть ближче до Фіхте, ніж до Гегеля. Когенів мовляв, месіаністичний ідеалізм, який у центрі своєї уваги ставить реалізацію добра, що знаходить своє удосконалення на землі в формі права й держави — це, безперечно, ідея, яка знайшла собі відгук і застосовувалася в теорії фашизму (не зважаючи на те, що дуже часто німецькі «echt» патріоти чистої «арійської» крові лаяли Когена за його... єврейське походження). Ми тут не маємо змоги детально розбирати процес гегеліанізування Когена; важить тільки відзначити ту червону нитку гегеліанського «Ренесансу» в сучасній буржуазній філософії, що властива навіть таким напрямкам, як марбурзьке неокантіанство. Наскільки ця переміна неокантіанства свідчить про глибокі зрушення в філософії (що означають зрушення і в суспільстві (видно хоч би з того, що в старшій фазі неокантіанства ніхто й гадки не мав за Гегеля — та не тільки за Гегеля, а навіть і за проблеми, що їх Гегель ставив. Так, наприклад, ще навіть Альойс Ріль у своїй великій праці про філософський критицизм (приблизно на 330 стр. друку) проблемі трансцендентальної діалектики присвячує всього... три сторінки. Та й цілком зрозуміло, бо

вся його увага спрямована була на трансцендентальному естетику та трансцендентальному аналітикові Кантові: вчення за антиномії було поза колом уваги старого неокантіанства. Допіру аж згодом життя примусило неокантіанців (хоч і не дуже радо) звернути увагу і на трансцендентальну діалектику, що наштотхнуло їх на Гегеля. Отже, Коген ніколи не минав нагоди виявити своє легковаження до Гегеля; а проте, відповідно до своєї натури та темпераменту, під натиском розвитку філософії, що відбиває в собі тиснення ідей та потреб буржуазного суспільства, він з боєм підходить до Гегеля. Ще далі за Когена іде в напрямку до Гегеля Павль Наторп, який просто вже визнає Гегелеву триаду і єдність категорій має вже у нього гегелівський, а не кантівський порядок. Він тільки незрівняно більше за Гегеля підносить момент релігійності; для нього релігія — це безпосереднє життя. Але основне і, власне, найбільш характерне в даному разі — це питання про стосунки кінечності та дійсності. Справа йде про переставлення (Umstellung), всупереч Кантові, категорій кінечності перед дійсністю, у душі Гегеля. Це переставлення доводить, що Наторп у правдивій безкінечності Гегеля бачить «Найвище», в якому «ніколи нескінченне завжди скінченне», себто царство суперечності знімається. Наторп де в чому намагався навіть бути більшим гегеліанцем від самого Гегеля; це в питанні про завдання панлогізму. Цікаво також і те, що Наторп, так само як Гегель, не розділяє логіки й метафізики; таким чином, і в Наторпа наука про суперечності не є тільки логічно-діалектичного характеру, а є питання загального світогляду.

Ще один з великих мужів неокантіанського синедріону виявився у своїх працях вплив Гегеля. Це — загально відомий Ернст Кассіпер. Уже в першій своїй роботі «Поняття субстанції та поняття функції» (*Substanz begriff und Funktions begriff*) він іде на припині в Гегеля. Кассіпер зближається до Гегеля особливо в розумінні поняття. Він відкидає розуміння поняття, як його виворив критичний кантівський ідеалізм, себто сприймає не закорузле, абстрактне родове поняття, а тільки рухливе, конкретно- загальне, функціональне поняття. В гегелівській атмосфері написані такі речі Кассіпера, як «Свобода й форма» (*«Freiheit und Form»*); особливо ж ясно це видно в його третьому томі «Проблеми пізнання» (*«Das Erkenntnis problem»*). Тут уже явно на місце кантівських дуалізмів виступає система динамічно-рухливих кореляцій, в якій на місце подоланого речевого світогляду виростає всеосложна генетично- динамічна філософія духового життя. Дух, завжди кореляцій, тобто відношенням між загальним і особливим, розвивається в усій своїй цілності, тотальності. Кассіпер відзначає, що вихідною точкою в розумінні синтези та синтетичної єдності мусить бути наука Гегеля. Цей самий гегелівський вплив знаходимо і в його «Філософії символічних форм» (*«Philosophie der symbolischen Formen»*). Без сумніву, це інакшого порядку гегеліанець, ніж, наприклад, Наторп, який свою науку нав'язує до логіки Гегеля, тимчасом як Кассіпер бере собі за взірць «Феноменологію духа».

Николай Гартман, який від закінчених форм марбургського логіцизму йде до платонівської діалектики, в багатьох моментах теж мусить стикнутися з Гегелем. Якраз у Гегелевому панлогізмі Гартман знаходить для своєї онтології прекрасне розроблення проблеми предмету. «Коли зовсім відкинути діалектичний раціоналізм, то все таки залишається, щодо точки погляду, байдуже онтологічне добро»²⁾. Гегелів панлогізм взагалі не страшний Гартманові, надто, що в логосі немає заперечення іраціонального, оскільки воно є, як «зняте». У Гартмана дуже цікаво відзначити таке: він уже чудесно розумів, що абсолютний ідеалізм сам у своєму розвої мусить укинись в матеріалізм. Далі дуже цікаво, бо зовсім слушне, оце: «Великий є приклад, — каже Гартман, — гегелівської логіки, що в ній абсолютний ідеалізм «буття» та «суті» стоїть на шляху обернення у свою суперечність, абсолютний реалізм діалектичного розуму — тобто, що панлогістичний ідеалізм прямо-

²⁾ „Metaphysik der Erkenntnis“ cr. 190.

лінійно іде до своєї самоперемоги¹⁾). Як на заматерілого ідеаліста, це справді не абияке досягнення думки.

Як дальшого представника марбургської школи, на ньому, без сумніву, в значній мірі позначився Гегелів вплив, назвімо Дільтеєвого учня Артура Ліберта, який, під певним поглядом вже неначе місток до південно-західньої неокантіянської школи. Ліберт чимраз більше намагається підійти від кантіянізму до діалектичного розуміння дійсності. Він визнає нарешті велике значення «суперечності», що «є найвірнішим та найглибшим виявом людської культури та положеного в ній сенсу; хоча, з другого боку, треба зауважити, що Ліберт поборює Гегеля, особливо в його етичних принципах, з погляду кантіянського світорозуміння. Дуже характерне для ментальності буржуазної філософії Лібертове протиставлення діалектики трагічної до діалектики гармоністичної. Тут явно Ліберт говорить «з душі» буржуазної класової свідомості. Але ця «трагічність» дхне вже ніцшеянською перспективністю, яка не має нічого перед собою, як тільки «гордо умерти»²⁾.

Впливи Гегеля ми помічаємо також і на так званій південно-західній, чи то, власне, баденській школі неокантіянства — хоч правда, тут вони виявляють себе вже не однаково. Загалом, за представників цієї школи треба вважати насамперед Віндельбанда, Рікєрта, Бавха, Кронера та Йонаса Кона.

В процесі відродження гегеліанства основник баденської школи Вільгельм Віндельбанд має місце особної важливості. Через своїх учителів Куно Фішера та Германа Лютце він мав контакт іще з старим гегеліанізмом. Якраз вплив цих двох мислителів об'єднався в нього у комплексі гегелівсько-антигегелівських композицій. Ця суперечність проникає весь його критицизм, який, з одного боку, ягнеться до гегелівського розуміння філософії культури, коли, з другого, антигегеліанізм проявляється в його задубіло-кострубатому дуалізмі. І все таки в ньому Віндельбанд, можна сказати, в потрійному розумінні позитивно впливав на відродження гегеліанізму. Перше: як філософ історії (він бере за основу Гегеля і вважає його за творця цієї науки). Друге: поставленням проблем і третє: проголошенням гегеліанського «Ренесансу», який він чи й не сам пережив у своїй такій школі (тут особливо варто згадати таких його учнів, як Юліус Ебінггауз та Ганс Френберг). Антиномізм Віндельбандів так саме і остаточно мусів штовхнути його на шляхи гегелівської діалектики. До межі її він дійшов, хоч офіційно й відкидає її: йому дуже тяжко було розлучитися з кантіянським трактуванням проблеми. І усе таки ніхто інший, як власне Віндельбанд є, так би мовити, офіційний хресний батько неогегеліанізму. У своєму «Відновленні гегеліанізму» («Erneuerung des Hegelionismus» 1910) він дає вмотивування цього «ренесансу». За головну причину він вважає потребу загального світорозуміння модерної людини. «Це — голод за світорозумінням охопив нашу молоду генерацію, що шукає насичення в Гегеля». Поворот до Гегеля Віндельбанд вважає за свого роду „видування“ буржуазної культури.

Наслідком впливів позитивізму, що під ними цілий час стояв Гайнріх, Рікєрт, гегеліанізм його дещо інакший, своєрідніший, ніж у інших неокантіянців. Рікєрта є в чому споріднює з Гегелем загальна тенденція до універсальної системи чого, наприклад, немає у Віндельбанда. Так само і його «філософія цінностей» у гегелівському освітленні дістає нову перспективу. Правда, в Рікєрта негегелівська термінологія; є в них різниця засновків, відмінність проблем та цілей, неоднаковість ставлення та досліджування — взагалі увесь апарат поняття негегелівський. На Рікєрта мала вплив у суті своїй, наскрізь негегелівська логіка Гуссерля; але все таки, наприклад, його «Трансцендентальна психологія», дає, правда двоїсте, але певне гегелівське тло (синтеза сенсу цінності й дійсності). Його постулат «третьої

¹⁾ Там же.

²⁾ Див. його найновішу працю: „Geist und Welt der Dialektik“. І книга, 1929 рік.

держави» в суті своїй нагадує і збігається з гегелівським царством об'єктивного, абсолютного духу, дарма, що Рікерт виступає проти всякої метафізики духу, проклямаючи натомість так звану «профізику». Взагалі, аналізуючи Рікерта, чимало можна знайти збіжних з гегеліанізмом моментів: хоч би, наприклад, піднесення значення методи.

Що невиразно іще зарисовується у Рікерта, чітко й оформлено виступає в роботах його учнів, Бруна Бавха та Ріхарда Кронера.

Вивчення Канта, зв'язане з математикою та природознавством, призводить Бавха до Гегеля. Це цілком зрозуміла річ: вивчаючи ці проблеми, Бавх потикався на кризу в природознавстві, яка в першу чергу є кризою методології. Отже (і це особливо важить) через кризу в методології природознавства — до логіки Гегеля. У Бавха є й елементи діалектики. Він не може обійтися без антитезно-синтетичного способу викладання. Отже, можна сказати, що й у філософії Бавха ми маємо відживлення деяких принципів гегелівської філософії. Загалом у нього у загальному певну роль має й діалектика, правда, з значними ухилами від гегелівської.

З цілого неокантіанського табору, безперечно, ніхто так близько й широко не підійшов до Гегеля, як Ріхард Кронер. Він видав велику працю «Від Канта до Гегеля» («Von Kant zu Hegel»¹⁾), яка власне й демонструє цей перехід Кронера від Канта до Гегеля. Кронер розбирає всі спроби післякантіанського підходу до Гегеля і, засуджуючи двоїстість їх та хитання, виставляє Гегеля, як єдиного, хто «облишив усі хити і розв'язав усі проблеми». Тільки поворот до Гегеля може допомогти нам, — каже Кронер — знайти розв'язання для проблем складного життя наших часів. Він подносить постулат утворення нової і все осложненої наукової «філософії життя». Така філософія мусить бути синтезом іраціоналізму й раціоналізму. Взагалі Кронер особливо підносить момент іраціонального в Гегеля і тому для нього метода Гегеля, себто діалектика, є тільки «раціонально перетворений в методу іраціоналізм», а сам Гегель «найбільший, без сумніву, іраціоналіст, якого лиш знає історія філософії». З цього погляду Кронер сприймає також і Фіхте. Дуже щільно долучається Кронер до принципів гегелівської філософії історії, і тут просто заявляє, «що Гегель є нашим вождем в царстві виснувань мислі наших власних глибин, і ним бути мусить». Особливо цікаво, як Кронер намагається пояснювати філософію розуму з погляду філософії життя, або, іншими словами, як Кронер фашизує Гегеля. «Тільки Гегель, — каже він, — втягнув життя до мислення» і тільки «Гегель осягнув дуалізм життя й мислення в усій його твердості й гостроті, як суперечність, що її розв'язання є питанням життя філософії». Або знов: «Один лиш Гегель відважився захищати в самій філософії і захистив точку погляду життя: цим він дав новий витвір ідеалізму, як філософію абсолютного життя». В цих рядках чути вже голос не просто неогегеліанця Кронера, а Кронера-організатора та ідеолога неогегеліанізму, як зброї фашизму. Цей самий Кронер і є зараз першим головою «Гегелівського світового союзу», що виник, як організаційний результат першого, так званого, всесвітнього гегелівського конгресу в Гаазі. Кронер — це нині, без сумніву, одна з найважливіших організаційних та ідейних сил міжнародного неогегеліанства, що ставить собі завданням під соціально-політичним прапором фашизму провести разом із «ренесансом Гегеля» також і «ренесанс» буржуазної культури, буржуазного суспільства в цілому.

До неогегеліанізму розвив свою філософію і Йонас Кон, помітний тим, що він перший дав принципіальне розроблення, власне, підроблення теорії діалектики. Діалектика для нього — домінуючий принцип, хоча до гегелівських позицій він прийшов різними обходами. Як програму дії, Кон виставляє кінечність «переписання Гегеля в трансцендентальне», заклик, що його свого часу виставив власне ще Рудольф Гайм. Особливо ясно формуються неогегеліанські позиції Кона в його

¹⁾ З приводу цієї книжки див. цікаву, дуже докладну статтю „Kurt - a" Schilling — Wollny у журналі „Anzeiger за 1929 р., ч. 3 (під заголовком: Zur Beurteilung Hegels und Fichtes".

«теорії діалектики» («Theorie der Dialektik» 1923). Ця чіткість визначена, безперечно «вглибленням у сенс сучасної культури». У Кона, як і в багатьох інших, ми теж зустрічаємось з Фіхте, що, як каже сам Кон, він завдячує принципі своєї філософії культури. Треба, між іншим, тут відзначити, що взагалі було б надзвичайно цікаво розробити тему: «Фіхте й сучасна буржуазна філософія», бо справді, без своєрідного відродження фіхтеанізму, не може бути мови і про сучасний гегелівський ренесанс (хоч у самого Кона не обійшлося, між іншим, також і без впливу Шляєрмахера). Для Кона є характерна тенденція об'єднання гегеліанізму з «філософією життя». Зрештою, він не просто сприймає Гегеля. Ні, він теж шукає шляхів виходу із сучасної кризи буржуазної мислі, він питає шляхів до її реновації. А для цього ми мусимо філософувати не просто по гегелівському, а попісля - гегелівському (nachhegelisch). Але для цього... ми мусимо... з його логіки вишукати правду, передумати її і наново продумати¹⁾.

Отже, на тлі нової німецької філософії ми бачимо цілу низку німецьких філософів, які з різних мотивів і різними шляхами приходять до Гегеля. Філософія, як ідеологічне дзеркало суспільних відносин, прекрасно відбиває внутрішні процеси суспільства. Інтерес до Гегеля — не випадковий; це є тільки результат певних глибоких зрушень у суспільстві, і філософи виявили ці зрушення в загальному, хоч раз - у - раз і дуже пелехатому, невиразному змаганні до Гегеля, який повинен «врятувати» буржуазне суспільство. Гегель приваблює буржуазію своєю систематизацією, універсальністю вищої єдності, а також змаганням до зняття «поборення» конкретних суперечностей — бо вони вибухають у буржуазному суспільстві дедалі сильнішими й частішими конфліктами та кризами, що розкладають капіталізм. Звісно, тут немає ніякого повороту до ортодоксального гегеліанізму, а є тільки еклетична компіляція, витяги тих моментів, що відповідають соціально - класовій цілі сучасної буржуазної філософії. Тому, звісно, тут зовсім очевидно істяться фальсифікування Гегеля, особливо в тій його революційній частині, що нею об'єктивно є діалектика. Ліберт, Кронер, Йонас Кон та інші — великі майстри цієї справи.

Той факт, що, наприклад, філософи, про яких ми вище згадували, не скрізь однаково підходять до Гегеля, якраз і свідчить про те, що вони обережно намацують в ньому елементи тієї нової філософії, яка мусить стати ідейно - теоретичним обґрунтуванням життєво - бойових тенденцій сучасної буржуазії. Вони підходять до Гегеля зигзагом, боком, з хитрістю, бо Гегель для них однаково страшний, як і принадний. Він принадний своєю туманною метафізикою, своєю універсальною цільністю, своїм містицизмом, своєю «темною водичкою», але страшний своєю методологією, діалектикою, яка в руках марксизму - лєнінізму стала надійною зброєю революційного пролетаріату. Звідси то власне й усі описані вище хитання; але безперечним фактом є те, що шляхом часткового самозаперечення старого, подекуди шляхом самоперемоги, сучасна буржуазна філософія намагається в неогегеліанстві знайти, поки що може неодинокі й не остаточні, але одну з міцних і захисних пристаней буржуазної філософської думки. Ця тенденція надто яскраво виказується в ідеї об'єднання неогегеліанізму з «філософією життя». В цьому якраз сучасна буржуазна філософія бачить весь зміст «народження могутньої системи нової філософії, яка принесе загальне добро всьому культурному життю»²⁾.

Крім чистого неокантіанства, — бо воно неначе історично зроковане і призначене стати матеріалом для неогегеліанства, — в новій німецькій філософії виступає ще ціла низка інших буржуазних мислителів, які теж, то тут, то там, то слабше, то сильніше, виявляють тенденції повороту до Гегеля. Тут вистачить згадати для прикладу хоч би одного з найпопулярніших, а саме Рудольфа Евкіна, який без сумніву у своїй філософії духовного життя» («Philosophie des Geistes lebens»)

¹⁾ Jonas Cohn "Theorie der Dialektik" стр. 43.

²⁾ Levy "Die Hegel - Renaissance", стр. 94.

підлягає впливові Гегеля і містить суттєві елементи його філософії. Особливо це помітно в його релігійно-філософських поглядах, як вони викладені у книжці «Зміст істини релігії» («Wahrheits gehalt der Religion»). Сюди належить теж історик філософії Р. Фалькенберг. Він просто каже: «Відновлення Фіхте — гегелівського ідеалізму за помічю методу, яка відповідала б вимогам сучасності, через тісний зв'язок із досвідом і всебічне використання багатств природничих та духовних наук в цьому ми бачимо завдання майбутності»¹⁾.

За таке саме відновлення гегелівської філософії виступає й Е. Гаммахер у своїй праці: «Значення філософії Гегеля для сучасності» («Die Bedeutung der Philosophie Hegels für die Gegenwart»). На його думку, Гегель «може найглибше втишити несупокій модерної людини і задовольнити її домагання абсолютного сенсу і кінцевої мети». Або знову: «Тільки гегелівський дух може скермувати розбуялу анархію, яка в світорозумінні бачить тільки чуття і не знає загальної значимості».

Певну увагу змусила звернути на себе досить солідна праця Betty Heimann: «Система й метода в філософії Гегеля» («System und Methode in Hegels Philosophie 1927»). Пройшовши неабияку школу гегелівського мислення, вона дає цілий ряд праць, присвячених гегеліанізму. Сама художниця, Гайман намагалася дати трактування мистецтва з погляду гегеліанізму. Правда, взагалі вона хоче підфарбувати гегелівський ідеалізм то платонізмом, то Кантом; але в цілому праця досить оригінальна і тому цікава, хоч автор і неправдиво розв'язує правдиво поставлені проблеми. Вищезгадана книжка Гайман в історії, так званого, гегелівського Ренесансу, без сумніву, матиме свою належну роль.

Нарешті, не можна тут не згадати про те, що з виходом у світ крикливої книжки Шпенглера «Присмерк Європи» гегелівська філософія історії та права теж викликала в літературу глибоке (точніше кажучи, широке) зацікавлення.

Рівночасно, а власне і на базі філософського розроблення Гегеля, шляхом вишукування у ній цінностей для нинішнього дня, виникла вже ціла розлога, так би мовити, актуальна література, яка з різних сторін підмуровує неогегеліанізм, як ідейну фортецю буржуазної класи. Уже зараз ціла плеяда більше чи менше талановитих письменників буржуазного світу радо й охоче береться до фашизації Гегеля в різних напрямках і лініях. «Гегель — наш» широким відгомоном лунає завзятий крик дезорієнтованої, а тому на все готової буржуазної думки. «Все для відродження». — запально кричить Гайнрих Шольц у своїй книжці: «Значення гегелівської філософії для філософського думання сучасності» («Die Bedeutung der Hegelschen Philosophie für das philosophische Denken der Gegenwart»). Вони самі себе переконують, що не треба бути песимістами, бо не все ще пропало, бо, мовляв, «тільки там, де могили, там воскресіння». Теж має аргумент. Для актуалізації свого життя буржуазна класка скрізь шукає джерел оптимізму. З цього погляду для неї добрий і Гегель. Руїна, розвал... але це — трагізм, а гегелівський ідеалізм — це теж трагізм. Гегель добрий тим, що вчить перемагати дійсність. А найважливіше: «Він дає найбільшу дотепер спробу виявити сенсове в дійсному і з безстрашною відвагою привести себе до нових даних»²⁾. Це уже вкладування в поняття трагізму ніщеннєвого змісту з розрахунком на піднесення активності й волі до боротьби. Нічого, мовляв, боятися розгортання суперечностей, а треба їх приймати свідомо, з безстрашною відвагою, бо «все велике мусить знов відродитися, коли воно справді повинне нас оновити»³⁾.

Заклик, що його колись виголосив ще Гайм, а потім, 1852 року, у своїй передмові до логіки підносить Куно Фішер, а власне, «переписати Гегеля в трансцендентальну філософію», знаходить собі зараз чимало сторонників, які аж до сьомого поту труждаються, щоб здійснити це переписання. Коло цього потів Йонас Кон, коло цього

¹⁾ R. Falckenberg „Geschichte der neueren Philosophie“, 1905, стр. 571.

²⁾ Dr. Heinrich Scholz „Die Bedeutung der hegelschen Philosophie für das philosophische Denken der Gegenwart“ стр. 59.

³⁾ Там же, стр. 63

терпить (у повному розумінні слова) і Герман Гьлокнер з Гайдельбергу, див. його брошуру «Етично-політична особливості філософа» («Die ethisch-politische Persönlichkeit des Philosophen»). Нав'язуючись до традицій, він пробує популяризувати нову особливості, що її ідеалом є «активно-конTEMPLАТИВНА людина» Фіхте, яка в гегелівській філософії культури розвивається в політично-філософську особливості, або ще ясніше: «спекуляція, яка розпочалася проблематикою «я» повинна знайти завершення в науці про державу й право». Уже ці кілька фраз ясно зраджують тенденції автора. Впровадження в життя такого ідеалу у Гьлокнера щільно зв'язане з постулатом бога. В такому загальному напрямі написано й його працю: «Поняття у філософії Гегеля» («Der Begriff in Hegels Philosophie»).

Куди чіткіше ставлять питання про Гегеля ті автори, які в його теорії держави бачать ідеал державно-суспільного ладу. Взагалі Гегель для них — великий пророк, що його слова наділяють життям і тілом сьогодішній фашистський, чи то власне національно-соціалістичний рух. Вони особливо підносять те, що Гегель не знає «вульгарного» поняття «нарід», а тільки «націю», себто державу. В цьому усі написано роботу Ф. Більова: «Розвиток гегелівської соціальної філософії» («Die Entwicklung der Hegelschen Socialphilosophie»).

Наскільки живий інтерес до Гегеля в сучасній суспільній думці буржуазного світу, свідчить уже хоч би сам той факт, що буржуазні студенти пишуть дисертацію про Гегеля. Гегеліанізм стає конечним знаряддям ідейного розвитку буржуазної університетської молоді. З патосом, що на нього тільки й здатен німецький професор, філософ Теодор Літт у 1924 році звертається до німецької молоді із спеціальною відозвою: «Назад до Гегеля». Визнання держави, як найпершого і «святого обов'язку» — це настанова, що її ідейно закріплює, міцно фундає університетський неогегеліанізм. Як безпосередній відгук на заклик Літта, з'являється у 1926 року дисертаційна робота Герхардта Гізе: «Ідея держави Гегеля та поняття державного виховання» («Hegels Staatsidee und der Begriff der Staatserziehung»). Це власне є голос німецької університетської молоді, і з цього погляду вона й цікава. Нікоїсь наукової вартості, звісно, тут шукати не можна; але зацікавлення викликає сама постава питання. Там, де старі могокани неокантіанства, ставили ще тільки перші віхи повороту до неогегеліанства, там тепер молодь руба ставить питання про державу, як націю, про «Macht-staat», про церкву й державу, і, що найважливіше, про неогегеліанське (читай, фашистське), виховання в державному масштабі. Те, що старі тільки намічували, те зараз німецька молодь намагається заповнити конкретним змістом практичного життя. Вся робота цього якогось Гізе а треба сказати, їх зараз чимало в Німеччині) проходить під погромницьким закликом: «Держава, нація, бог» і «Гегель — їх найвищий пророк» — а це власне ознає введення Гегеля на одного з «Bier-колег» маестра Гіртлера.

В дусі такого ж самого, тільки передвоєнного, вільгельмівського патріотизму написано двотомову працю Франца Розенцвейга «Гегель і держава» («Hegel und der Staat»). Пригнічений песимізмом 1920 року, автор бачить вихід у єдності двох питань німецького духу, а саме — Бісмарка й Гегеля. Книжка, однак, має більш сторичний, ніж актуальний характер.

В цілком іншому аспекті написано працю Германа Геллера: «Гегель та національна думка могутності держави в Німеччині» («Hegel und der nationale Machtsgedanke in Deutschland»). Цей зразу загострює всю увагу на центральному питанні, а саме, на відшукуванні мосту, щоб перейти «від народу поетів і мислителів до народу з крові й заліза». Точно і ясно. Автор знайшов такий міст: на його умку ідеалістична філософія Гегеля. Гегель у нього виростає в основника модерного політичного мислення. Гегель — це перший провісник модерної ідеї могутності національної держави. Сам Геллер не філософ, він юрист-політик, і в цьому книжка

¹⁾ Hermann Glockner „Die ethisch-politische Persönlichkeit des Philosophen“, стр. 1.

²⁾ Див. також його передмову до книжки „Hegel Gesellschaft, Staat, Geschichte“.

Його куди більше цікавіша, життєвіша; вона дає чуттєвий вираз патосу кризи німецького буржуазного суспільства. Праця Геллера свідчить про те, що гегеліанізм відроджується і в філософії права, і в філософії держави. Під прапором: «назад до Гегеля» організуються «колонії штурму проти західної демократії». Покликуючись на те, що Гегель колись, за часів слави німецького меча, був ідейним інспіратором воєнного знання німецького штабу, тепер в німецьких генералів теж спрацьовують «назад до Гегеля». З великою радістю Геллер вітає відродження гегеліанізму в теперішній армії і за приклад бере якогось німецького полковника, що недавно написав цілу працю про впливи Гегеля на Клявзевица, а через нього й на Мольтке. Автор дуже радіє, що нині в Німеччині теж починають оживати гегелівські традиції таких право- та державознавців, як Еріх Кауфман та Йоганес Пленге («Marx und Hegel»).

Так чи інак, але сам голий факт, що Гегеля пов'язують з найрізнішими ділянками суспільного життя, свідчить про велике зацікавлення до Гегеля. Тут не можна не задати й про те, що сучасна релігійно-церковна філософія теж змагає до свого «узаasadнення» принципами гегелівської філософії. Так, наприклад, в цілях глибокого теологізму використовує діалектику, як діяння внутрішньої суперечності, Willy Lüttge («Die Dialektik der Gottesidee in der Theologie der Gegenwart»); далі знов якийсь Йоганес Гессен в «Ученні Гегеля про трійцю» («Hegels Trinitätslehre») просто заявляє, що «вчення Гегеля про троїстість є ніщо інше як спекулятивне перевернення християнського учення про трійцю в розумінні його панлогістичної філософії Воскресіння Гегеля в боротьбі із «страшливою брутальністю теоретичного та практичного матеріалізму» проклинає з церковної амони приват-доцент Бонського університету Шмідт-Джаппінг (див. його брошуру: «Значення особи Ісуса в мисленні молодого Гегеля»); «Die Bedeutung der Person Jesu im Denken des jungen Hegel»). Ми тут звісно, ніяк не думаємо ближче підходити до хворобливої продукції шановного єзуїтського приват-доцента. Згадка про нього мусить тільки ще раз підкреслити нам живий інтерес до Гегеля в найрізніших верствах сучасного буржуазного суспільства. В галузі сучасної релігійної філософії існує, так би мовити, ціла школа «діалектичної теології». Представники її, Karl Barth, Gogarten, Emil Brunner та Ed. Thurneysen — теж неабиякі фахівці в каструванні діалектики Гегеля та використанні її, як засобу ширення всякої містики та чортівщини. Ніхто, між іншим, з філософів не почуває себе так по-свійському «у каламутній водичі» гегелівської містики, як саме ця школа.

Звісно, тією літературою, що ми тут згадували, ми ніяк не вичерпали всієї неогегеліянської літератури сучасності. Ми не могли простежити впливи гегеліанізму ані в мистецтві, ані в природознавстві, ні в красному письменстві. Такі прояви, без сумніву, є. Проте, кількість справи тут не рішає. Нам важлива суть, а суть ця одна: відродження гегеліанізму іде повним ходом і неогегеліанізм чимраз ясніше оформлюється, як бойове ідейне знаряддя воєнничого фашизму. Іше не скрізь може, як слід зарисувались його форми, себто зовнішні зариси, але основна внутрішня тенденція ясна, не зважаючи на суб'єктивне настановлення того чи іншого автора-філософа. Затримуючись переважно на німецькій літературі, ми піднесли цим, що основним ядром, не зважаючи на живе зацікавлення і по інших країнах, лишається в цьому процесі все таки німецька філософія. Представники цієї філософії були головним *spiritus movens* і на Гаазькому конгресі. Не може бути жодного сумніву, що все таки ніхто так не зфашизує Гегеля, як німці, бо якраз сьогоднішня буржуазна Німеччина дає найбільше об'єктивного ґрунту для наростання неогегеліянських настроїв власне у напрямі ідейного оформлення фашистських процесів в середині країни. Неогегеліанізм стає зараз кузницею, яка мусить виковувати відповідну зброю для боротьби з наступом революційного пролетаріату.

³⁾ Johannes Hessen „Hegels Trinitäts Lehre“ стр. 41.

На досить широкій літературі ми окреслили тло, що на ньому розгортався загальний розвій гегеліанства, конкретизуючись в напрямі оформлення його в філософію фашизму. Гаазький міжнародний гегелівський конгрес являє собою завершення певного історичного етапу так званого «ренесансу» гегеліанства. Це — поворот від чисто, мовляв, філософського шукання шляхів у темну ніч до цілком свідомого перекинення неогегеліанізму на рейки одвертого фашистського розгрому старих міщанських богів в ім'я універсальної ідеї фашизму. Конгрес став на шлях плянового організування цих ідей. Недооцінювати цей конгрес не можна, бо він оформив закладини філософського руху, який стоїть на соліднішій підвалині, ніж якісь Кайзерлінгові «школи мудрости», чи навіть школи «філософії життя» і т. д. «Світовий гегеліанський союз» не можна ставити на один рівень хоч би навіть із «спільною Евкена». В основі неогегеліанського руху лежать глибокі соціальні зрушення в капіталістичному світі взагалі, насамперед зв'язані із загальною кризою всього суспільства, і кризою його культури та філософії зокрема. Цей процес поєднується з загостренням класової боротьби та наростанням пролетарської революції. Неогегеліанізм виступає на сцену, як заперечення та зняття тих «розкладових сил, що руйнують капіталістичне суспільство», себто, виступає передусім проти революційного пролетаріату, за ідеалізацію нації в формі гегелівської абсолютизації держави.

III

Неогегеліанський рух, звісно, широко переходить за рамки німецької філософії, як це ми вже бачили з повищого матеріялу. Крім Італії, Голандії та Німеччини, неогегеліанізм має своїх adeptів і в інших країнах. Наприклад, навіть у Франції, де, власне, ніколи ніякої гегелівської школи не було, тепер так само зароджується неогегеліанізм. Під цим поглядом певну цікавість являють праці одного з найгостріших і найрадикальніших противників Бергсона, Рене Бертелью. У своїй праці «Прагматизм у Бергсона» («La Pragmatisme chez Bergson») він за суджує бергсонівську філософію з погляду раціоналістичного гегеліанізму (власне кажучи, навіть більше: із становища математичного раціоналізму, з яким впливом платонізму). Під певним впливом Гегеля стоїть також виходець із школи Бергсона, Морріс Прадіне, як і женевський спіритуаліст Шарль Вернер. Під впливом Гегеля була й ціла низка французьких соціологів 3 давніших філософів можна тут згадати хоч би відомого Віктора Кузена (lonsin 1797 — 1867), що був великим прихильником Гегеля. Молодий французький неогегеліанізм, що оце тільки набруньковується, якраз і бере в свої батьки цього самого Кузена. (Згадаймо, між іншим, що на Гаазькому конгресі від Франції виступав професор).

Не в такій, правда мірі, як у Німеччині, Італії чи Голандії, але «найновіший» неогегеліанізм знаходить своїх побірників і в слов'янських країнах, як, наприклад, Польщі (Жолтовський та Гальперін), Сербії (Б. Петровиц), Булгарії (Й. Янів). Українська контр-революція теж має своїх неогегеліанців, як, наприклад, відомий фашист, Донцов, який, безперечно, пробуває під сильним впливом європейського неогегеліанізму (правда, з сильною ніщезянівською домішкою, особливо філософії білої bestii), чи то, по-їхньому, «еліти»). Нарешті, мусимо тут згадати шаповалівського гетьманського придворного філософа Чижевського, який на Гаазькому конгресі і репрезентував власне неогегеліанізм слов'янських країн.

В запамороченні від свого «універсального» слов'янського представництва, Чижевський дійшов там навіть до такого абсурду, що у своїй доповіді заявив, ніби він є «одним - єдиним українцем, що опрацьовує Гегеля». Де ж пак. Нема що й казати: таки добре «світило» з «пана Чижевського». Правда, він виявив маленьку необізнаність з географічною картою Європи і пустив з уваги таку одиницю, як Радянська Україна; але це вже видно в натурі таких фахівців від фальсифікації, як Чижевський. Коли в неогегеліанізмі, що його репрезентує Чижевський, є така

славна категорія, як брехня, то з пана Чижевського, безперечно, неабиякий майстер такого неогегеліанізму. Бо невже хтось може серйозно подумати, що, наприклад, «Державне Видавництво України» перекладає й видає твори Гегеля виключно для того одного жалюгідного білоемігранта, що десь волочиться по празько-берлінських смітниках і заявляє там, ніби він є «одним - єдиним українцем, що працює над Гегелем». Невже ціла низка філософських статей в українських наукових журналах з матеріялістичним розробленням спадщини Гегеля, це все праця добродія Чижевського. А як розцінювати той факт, що, власне, на Україні зараз немає ні одного Виш'у, де б не студійовано філософію Гегеля. Правда, це вивчення іде в глибоко - критичному освітленні й перепрацюванні під поглядом діалектичного матеріялізму. Філософія марксизму й лєнінізму, ідучи шляхами своїх класиків Маркса - Енгельса - Леніна «матеріялістично читає» Гегеля. В цьому власне вся суть ситуації. Цього власне найбільше й боїться сучасна буржуазна філософія. Звідси й іде таке навальне фалшування діалектики Гегеля та насильний його конкубінат з іраціоналістичною «філософією життя». Чижевський свідомо (він сам це чудесно розуміє) замовчує всю науково - філософську працю на Радянській Україні, бо це розбиває їхню брехливу концепцію про «барбарську країну», де «філософію заборонено».

Колись добродій Чижевський, цей український підголосок європейського фашизму (його, міжіншим, мабуть висвятив на професора петлюрівський штампований погромник Шаповал, бо звідти йде вся мудрість Чижевського) писав у своїй книжці «Історія філософії на Україні» таке: «На жаль, на радянській Україні філософія знаходиться в тому стані переслідуваної науки, як і в радянській Росії. Тому покищо більшу кількість філософічних праць дає еміграція і Галичина, і навіть дехто з дослідувачів великої України друкує свої праці за її кордонами»¹⁾. Іншими словами, ніякої філософії в СРСР «немає й бути не може». Добре, раз так, то як же тоді зрозуміти, що на Гаазькому конгресі Чижевський заявляє «нині навіть у Росії мають поширення переклади всіх творів Гегеля, з цілком зрозумілим винятком філософії релігії». І далі: «Власні Ленінові записки про Гегеля становлять два томи»²⁾. Ми тут не зважаємо на суте білоемігрантське натякування про те, що, мовляв, ця праця Леніна «є що - хоч, тільки не ортодоксальна, і завдає тяжкого клопоту офіційним російським інтерпретаторам Гегеля»³⁾. Це все продукція розлюченого на революцію паскудного білоемігрантського звірка; вона властива його природі. Нам же тут цікаво підкреслити той факт, що велику філософську роботу в СРСР коло матеріялістичного оброблення Гегеля, рад - не - рад мусить визнати й сам пан Чижевський. Значить, уже немає «переслідуваної філософії, а є тільки широка «інтерпретація» Гегеля. Добродій Чижевський не знає одного прекрасного німецького прислів'я, просто шитого. Це власне: «Ein Lügner muss ein gutes Gedächtnis haben» — а інакше конфуз. Безперечно, в неогегеліанізмі Чижевського значне й поважне місце, крім категорії «брехня», мають іще такі категорії, як «фалшування, обман», «крутість» і т. д. — не кажучи вже про коротку пам'ять шановного добродія. Всі ці якості, як видно, становлять всевизначну внутрішню суть неогегеліанізму Чижевського, як і взагалі цієї буржуазної філософії, яка замість розроблення проблем методології, що в них поткнулась, як носом у стіну, вся сучасна буржуазна наука, тішиться висотуванням прерізних брехень та побрехеньок на СРСР.

В унісон з гістеричними вигуками українського білоемігранта лунає виття осканженого міщанина, пана Травгота Істеррайха, видавця п'ятого тому Ібервегової «Історії філософії». Правда, як філософ, Істеррайх є нуль першого мажгабу, релігійний метафізик, великий спеціаліст чорної магії, телепатії, телекінезії, і нарешті, навіть... матеріялізації духів. Все це, підсумувавши, він уважає за «науково - до-

¹⁾ Дм. Чижевський, «Філософія на Україні». Прага, 1926 р., стр. 170.

²⁾ Minerva I Zeitschrift. Зошит 9 — 10, 1930 р. Paul Feidkeller „Der erste internationale Hegel - Kongress“, стр. 152.

³⁾ Там же.

відне». Усі нісенітниця, що він їх пише у такому відносно солідному виданні, як Ібервегова «Історія філософії», становлять, мабуть, продукт його нічних розмов із духом або Распутіна (його ж так люблять викликати всякі Істеррайхи), або навіть самого Ніколая. Бісмарк колись сказав, що «дурість є божий дар, але його не треба надто зловживати». Істеррайх не слухається розумної поради «залізного Канцлера» і марнотратить цей «божій дар» на всі заставки. Так, наприклад, для цього мізкового кретина писати історію руської філософії стане можливо тільки «після розгрому більшовизму, який усяку науково-філософську роботу просто забороняє, а професорів філософії вигнав з країни». Усе це всерйоз пише наш комік від філософії (в 1928 році!), як вступ до п'ятого тому Ібервегової «Історії філософії». Далі Істеррайх безкасаційно твердить, що «більшовизм знищить Росію, як культурну державу, так саме як знищив аж до кореня її господарство, а тим самим рівночасно і всякі засновки до вищого духовного життя». «Ученим, котрих це не вимордувано, через уянове голодування, недоживлення, через відбирання помешкань та лабораторій унеможливлено всяку науку»¹⁾. В божевільному трансі переляканого буржуа, дурість Істеррайхова достепенувалась до того, що йому маячиться, ніби в СРСР навіть архі-нікчемне в своїй неграмотності безгання Мюллер - Фраєнфельса взято на *index prohibitorum*. Як же тоді пояснити те, що білоемігрант Чижевський все таки мусів був заявити на міжнародньому геґелівському конгресі в 1930 році, що в Росії «нині мають поширення переклади всіх творів Геґеля». Ніяк інакше, як тільки тим, що писання добродія Істеррайха — це просто галюцинаційне маячіння звиродилого буржуа в фізичному перелякові перед наступом пролетарської революції, який послід внутрішньої злоби та «*Ausrottung der Bourgeoisie*» («винищення буржуазії»). Ось до чого докотилася, так звана, наука й філософія в руках таких філософів сучасної буржуазії, як Істеррайх. Між Істеррайхом та Чижевським dokonується глибоке ідейне з'єднання на ґрунті рідності чисто - клясових інтересів. Їх «єднує зоологічно - атавістична ненависть до філософії революційного пролетаріату, яка з великим ентузіазмом відродження трудящого людства та патосом майбутнього нищить зацілу маячню перейдених днів, що до них органічно прив'язані Чижевський, Істеррайх et consortes. А щодо слів Чижевського на конгресі, це просто, як народне прислів'я каже: «Два горобці не зіспівалися».

Звісно, ми тут не будемо сперечатись про те, хто з них краший: Чижевський чи Істеррайх, себто чи Гог, чи Маґог. Обое вони гоголівські й один одного варті їхня правда — це безвідповідальне лепетання людини, що безповоротно втратила якийсь глузд. Ми радимо обом цим жалюгідним авторам прочитати одне прекрасне місце з прекрасного молодечого твору Фюєрбаха «Критика Проти Геґеля» (*Kritik des Anti - Hegels*), стор. 77), де він надзвичайно яскраво змальовує постать діяння тієї тварини, яка в боротьбі з ворогом, не мавши об'єктивних та речових аргументів, використовує власну нечисть, щоб, переживавши її, виплюнути в звірячий злоб на недосяжного ворога. І справді, бо що ж іншого можуть зробити розлютовані міщани, як не пережовувати власну гидотну нечисть та плюватися на недосяжний для брудних їхніх рук СРСР.

Ми трошки збочили від своєї теми; але на цьому прикладі з Чижевським та його ідейним другом Істеррайхом («Історія філософії» Ібервегова — це ж серйозне буржуазне видання) можна виявити й найкраще продемонструвати всю нікчемність їхніх та наклепів проти СРСР у цілому, а зокрема проти її науки та філософії, чого не можна забувати, що якраз ці наклепи та брехні й творять ідейний арсенал для підготування наступу на СРСР.

Під цим знаком відбувався власне й увесь геґелівський конгрес в Гаазі. Цим пояснюється цей факт, що на конгресі не було майже жодної суттєвої доповіді — бо всі ж за таку вважати наприклад, доповідь Біндера про «Свободу як право» (хоча, з другого боку, якраз ця доповідь характеризує фашистське настановлення конгресу

¹⁾ Überweg. „Geschichte der Philosophie“ V том. „Die philosophie des Auslandes“ ст. 344

в питанні держави, права та суспільства). Конгрес мав частий політично - організаційний характер. Різні Істеррайхи, Кронери, Джентіле, Чижевські, як і Рех-берги, Гіртлери, Бріяни, Ловренси, Рамзіни і т. д. і т. ін. — це тільки різні кільця одного ланцюга, що ним міжнародній імперіялізм намагається скувати волю СРСР. Гаазький конгрес, це найкращий доказ зліотування різних кілець цього ланцюга в одну цілість. Конгрес мусів дати ідейний фермент для цього процесу.

До виконавчого бюра так званого «Міжнародного гегелівського союзу» («Internationale Hegel - Bund») увійшли від Німеччини: Кронер, Біндер, Георг, Ляссон, Глюкнер; від Італії: Кальожеро, Джентіле; від Франції: Койре, Воль; від Англії: Сміт, Фостер; від слов'ян: Чижевський; від Японії: Seigi Ohe Kaschimadami; від Голандії: Wattjes, Hessing, Wigersma, Telders. Тут виявилась справжня совість ідейно - політичних намагань старого імперіялістичного світу. Під скитром розумової могутності «непереможного» Гегеля творити «відродження» капіталістичного суспільства — це ідея справді дуже й дуже принадна для філософів покинутої «історичним розумом» сучасної буржуазії. Тут є одне тільки велике АЛЕ, а саме: сучасний неогегелізм забуває (хоч він і свідомий цього, що, наближаючись до Гегеля в зовнішніх тенденціях, в суті він мусить віддалятися від Гегеля. Наближаючись до Гегеля, сучасна фашистська неогегеліянська філософія щільно натрапляє на його революційну, в своєму правдивому змісті діалектику, яка, будучи переписана по матеріалістичному, стає дуже небезпечною для буржуазії «альтеброю революції». Це чудесно розуміють неогегеліяниці: тому вони, йдучи до Гегеля, не стають гегеліяниці в розумінні його методології, а тільки, прийнявши та прибравши в його містичну оболону, перефарбовують Гегеля на свій фашистський кшталт, живого Гегеля та його діалектику кладуть на стіл фальсифікації, під вістрі своїх фашистських ножів. Інакше й не може бути, бо Гегель своїм правдивим змістом, суттю своєї діалектики ніяк не може стати ідейним ґрунтом ретроградного суспільства. Колись Маркс казав: «У своїй містифікованій формі діалектика стала модною в Німеччині, бо здавалось, давала змогу накинути серпанок на наявний стан речей. У своїй раціональній формі діалектика наганяє на буржуазію та її доктринерів — ідеологів тільки люті і жах, бо в позитивне розуміння його заперечення, його конечної загибелі, кожну здійснену форму розглядає в рухові, значить теж і з її минулої сторони — бо вона ні перед чим не схиляється і в самій суті своїй є критична й революційна¹⁾». Ці слова якнайкраще характеризують також і дійсність наших днів. Нині так само фальсифікована, містифікована діалектика стала модою дня, серпанком для прикриття наявної дійсності; нині так саме палає глибока ненависть буржуазної філософії до раціональної форми діалектики, за те, що вона «в самій суті своїй є критична й революційна». Ця її сторона наганяє жах на буржуазію, і для того, щоб її умертвити, вона сприймає містичну сторону Гегеля. Сприйняти Гегеля для того, щоб «переписати його в трансцендентальне», себто знищити революційний зміст діалектики Гегеля — оце є суть сьогоденішнього фашистського неогегеліянства.

Кому ж справді належить Гегель?

Енгельс колись сказав: «Німецька робітничка класа є спадкоємниця класичної німецької філософії». І справді, сучасна буржуазна філософія бере в Гегеля тільки містику, схоластику, себто те переходноє, малоцінне, ту, як Ленін каже, темну водичку», «чортівщину», що зв'язувала Гегеля з назадницькими, консервативними тенденціями суспільства його часів. Революційний пролетаріат, через науку своїх класиків, бере в Гегеля те велике й цінне, що робить з філософії Гегеля загально - людську скарбницю. Сучасний неогегелізм уважно й пильно виписує з Гегеля ті місця, що ними Гегель віддав данину своєму часу; сам бо Гегель учив колись, що кожний філософ є син, а через те й раб свого часу. Фашизм особливо старанно використовує філософсько - правничі писання Гегеля та його абсолютну державну теорію, себто бере того Гегеля, що в противність по суті собі самому, заради німе-

¹⁾ Карл Маркс, „Капітал“, т. I. Передмова до другого видання. ст. XXXIV.

цького патріотизму, наказав перестати діяти своїй діалектиці. Але цим, крім самого прізвища Гегеля, неогегеліанізм не багато дістає для полегшення розкладної хвороби сучасної філософії, і, не зважаючи на новий добір фраз, буржуазна філософія мусить наслідком цього топтатися на давно безґрунтовному місці. Сучасний фашистський неогегеліанізм часто пережовує фразу Гегеля про те, що, мовляв, «дійсне є те, що розумне, і що розумне, те й дійсне». Ми тут не доводитимем очевидного факту, що було б чистим абсурдом, нерозумінням і фалшуванням Гегеля брати цю фразу, як євангелію гегелівського консерватизму, що в Гегеля є, нарешті, місця, де він просто каже, що «дійсність стоїть вище існування». Але чому ж сучасні фашистські неогегеліанці не прочитають і не розжують (а треба б добре розжувати.) те прекрасне місце, де Гегель могутніми словами і просто каже: «Деколи здається, що всесвітній дух зупиняється, що він утрачає своє вічне змагання до самопізнання. Але це тільки здається. Справді, то в ньому відбувається тоді глибока внутрішня робота, непомітна доти, поки не виявляться досягнені нею результати, поки не розлетиться в порох кора застарілих поглядів, і сам він, омолодівши, не рушить уперед семимильними кроками. Гамлет кличе, звертаючись до духа свого батька: «Підземний кроте, ти робиш славно». Це саме можна сказати про всесвітній дух: «він рис славно»¹⁾. Ми розуміємо, що від таких слів мороз обсіпає шкіру буржуазних філософів. А це ж слова із тієї самої гегелівської філософії, що на неї так часто люблять покликатись фашизм.

Певна річ, Гегель — великий, вічний; але не в своїй містиці, що в неї так барвисто вбирається сучасний неогегеліанізм, а тільки у своїй діалектиці, що її буржуазія ніяк не може прийняти, бо це означало б її самозаперечення. Таким чином, неогегеліанізм — це тільки один з багатьох блудних шляхів не наступу, а відвороту розбитої смертельною неміткою буржуазної мислі. Безперечно, що змагання розсипаної на дрізки буржуазної філософії до чогось універсального, моністичного нині вже великі, але ці змагання не вийдуть поза рамки бажаного. Гегеля принадна історична постать, що в її затінку можна превигідно розводити чорну магію; але звідти далеко до творчої філософії.

Гегель, без сумніву, є один з ряду найглибших, найуніверсальніших розумів, які ми знає людська історія взагалі. Справжній ренесанс великого мислителя Гегеля перед найширших трудящих мас цілого світу, іще перед нами; проте, популярність його вкорінюватиметься у свідомість суспільства не через буржуазію, а тільки через революційний пролетаріат. Звісно, революційний пролетаріат не творить і не творитиме ніяких формалістичних чи психологістичних неогегеліанізмів; для марксизму - лєнінізму творчість Гегеля цікава насамперед, як «простора енциклопедія діалектики» (Енгельс). Без гегелівської діалектики, поставленої з ноги на ноги, не може бути й мови про марксизм; але марксизм не просто сприймає діалектику Гегеля, а матеріалістично її перероблює. В такому розумінні Ленін власне й каже: «Взагалі стараюсь читати Гегеля матеріалістично: Гегель є поставлений на голову матеріаліст (за Енгельсом), тобто я викидаю здебільшого боженьку, абсолют, чисту ідею». Далше розроблення матеріалістичної діалектики щільно пов'язане з вивченням цілого багатства діалектики Гегеля. Через це власне учення Гегеля і входить в коло глибокого наукового зацікавлення революційної марксо - лєнінської теорії, як свого роду *conditio sine qua non*; але знов таки, не як неогегеліанізм, а тільки як «знятий» ступінь у загальній теорії матеріалістичної діалектики. Конспект Леніна має якраз ту цінність, що він особливо підносить значення діалектики Гегеля, виображає нам Гегеля немов би в новому світлі. Ленін робить з діалектики Гегеля доконечну складову підготовчу частину теорії марксизму. Деякі частини Ленінового конспекту про Гегеля набирають просто характеру афоризмів, наприклад: «Не можна повністю зрозуміти Марксів «Капітал», і особливо його I том, не простудіювавши і не зрозумівши всієї логіки Гегеля. Отже, ніхто з марк-

¹⁾ Hegel. „Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie“, т. III, ст. 685.

систів не зрозумів Маркса $\frac{1}{2}$ віку пізніше». (199). Звісно, справа тут не в афоризмах, а в сукупнім, принципіальному ставленні Леніна до Гегелевої діалектики, але значення її для теорії марксизму в цілому. Це так діалектичний матеріалізм. Тимчасом буржуазія змагає до Гегеля, як до свого найвищого ідейно-філософського постулату, що понад нього підвестись вона не може; вона, щонайбільше, потрапить відмінити його на всякий лад. Вона мріє про всеосяжну, універсалістичну синтезу; але дисгармонія та всепогубні внутрішні антагонізми, конфлікти, кризи, революція це її доля. Вона бажає всезначимої цільної системи, а дає порізані уламки, що їх хаос творить погребну музику її філософії. Замість «філософії життя» панує «філософія смерті», «філософія розкладу».

Марксо-ленінська теорія революційного пролетаріату не йде й не змагає до Гегеля; вона знімає його, як перейдений людською мислю етап. Через Гегеля, забравши із скарбниці його діалектики найкращі цінності людського мислення та зматеріялізувавши їх, діалектичний матеріалізм, як філософія революційного пролетаріату, і йде шляхом дальшої розбудови своїх принципів, на ґрунті розвитку природознавства та нових даних науки взагалі. Буржуазна філософія в карколомному поспіхові змагає до свого кінця — метафізичного неогегеліанізму, звідки, крім повороту назад, немає іншої стежки, стежки вперед — бо логічно розвивати Гегеля далі, це значить іти через Фюрбаха до Маркса, а потім до Леніна, себто до діалектичного матеріалізму. Цей шлях — смертельний для буржуазії.

Сучасна буржуазна філософія нічого так не боїться, як послідовного розвитку класично-гегелівського ідеалізму. Вона теж чудесно розуміє, що, йдучи, логічно-послідовно, мусить поткнутись у стіну матеріалізму, в ті питання історичного матеріалізму, що до них «кувирком» підходив сам Гегель. Тому то вона з таким завзяттям стягає його з цього шляху на різні бічні манівці «доповнювань» та «очищувань». З цього погляду є дуже цікава думка одного сучасного японського філософа, а саме, професора Г. Мінамі (Tokio), який у своїй статті: «Орієнтальне та окцидентальне мислення» («Das orientalische und das okzidentalische Denken») просто заявляє таке: «Уже появляється також на полі бою монізм, змагаючись за панування. Коли б він переміг, то він стягне східну людину до матеріалізму — що більше, до комунізму. Це може статися дуже легко, бо східній натуралізм стоїть дуже близько до цього¹⁾. Ці дуже й дуже характерні слова, висловлені у зв'язку з бою японської буржуазії перед розповсюдженням гегеліанства в Японії, взагалі демонструють як буржуазії перед суворю моністичною системою класичного ідеалізму, який, логічно розвиваючись уперед, мусить прийти до матеріалізму. В такій поставі питання Ленінові слова про те, що «об'єктивний (а ще більш абсолютний) ідеалізм зигзагом (і кувирком) щільно підійшов до матеріалізму, а частинно навіть перейшов у нього²⁾», набирають особливого значення.

Буржуазія боїться послідовного розвитку гегеліанізму, бо це була б її загибель. Перед теорією діалектичного матеріалізму, навпаки, розгортаються широкі обрії все нового збагачування, у зв'язку з новими дедалі відкриттями в науці. В такому розумінні, звісно, не може бути ніякої мови про дальший розвій просто гегеліанства, бо воно, як таке, революційному пролетаріатові непотрібне; проте й буржуазія не може далі його розвивати, бо воно обернулося б проти неї. Вона щонайбільше, з одного боку, може законсервувати найреакційніші, назадицькі погляди Гегеля про право та державу, а з другого, з поміччю різних мімікрій (як ми це вже згадували) фальшувати його діалектику. Оце й становить внутрішню суть, сенс і тенденцію сучасного неогегеліанства, як ідейної зброї в руках фашизму.

Партійність сучасного неогегеліанства полягає у сприйманні від Гегеля його містичної оболони, і взагалі всіх тих консервативних місць, що кайданами часу лягли на змагання його раціональної діалектики. Консерватизм плюс абсолютиза-

¹⁾ Philosophischer Anzeiger", 1930, № 2 ст. 13.

²⁾ Ленинский Сборник, XII, ст. 225.

ція держави, як найвищої форми існування «самоосвідомленої» нації (розумій — буржуазної класи) — оце те, що знаходить собі рідний відгук та любовне сприймання у настроях та змаганнях сучасної буржуазії. Крім того, цей титан мислі своєю крилатою тінню мусить прикрити слабкість та бідність розгангренованого мікробами розкладу буржуазного думання.

Вся комічність (а для буржуазної філософії це трагізм) полягає тут у тім, що нині це думання пробуває в стані шукання шляхів тільки «ренесансу», «відродження» старого. Сучасна буржуазія уже нічого не може дати нового; перед нею немає нічого молодого, творчого; ні, найвище, на що вона може підвестися, це хіть до «відродження». Як гидка стара перекидає в своєму безсиллі один по одному всі слошки та пуделка, і кожного разу жодне з них не годиться, бо жодне не може відмолодити її, так і сучасна буржуазна філософія день - відо - дня перетрушує музейну кришку їх своїми приданими шатами, шукаючи чогось нового... але дивись — воно все старе, все зношене, все відоме, все нещадно погризене моєм часу. Вчора неогегеліанство, сьогодні неогегеліанізм, а завтра може ще якийсь нео...ізм, але дивись — це все старі, скільки їх не перевертай. Тому то й неогегеліанство виявляє, як зброя фашизму, не силу його, а тільки слабкість та обмеженість його ідейно - філософських можливостей.

Не за горами той час, коли під натиском штурмових бурунів революційного пролетарського моря розіб'ються моли фашистських фортець. І тоді всі ці «філософії життя», «філософії існування» та «неогегеліанізми» розвіються, як блудно кі тумани під промінням ідейного маяка пролетарської революції — філософії діалектичного матеріалізму.